

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Погуляка Богдана Сергіївна

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖІНОК-ОСВІТАН
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х-50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Напрями підготовки: 6.020302 Історія*

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ О.В. Вовк,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

«__» _____ 20__ року

Виконавець:

_____ Б.С. Погуляка

«__» _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Повсякденне життя жінок-освітян: історичний огляд	7
1.2. Джерела до питання про повсякденне життя жінок-освітян	17
РОЗДІЛ ІІ. ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ ЖІНОК-ОСВІТЯН	23
2.1. Родинні обов’язки	23
2.2. Громадська діяльність.....	33
2.3. Вільний від роботи час жінок-освітян	41
РОЗДІЛ ІІІ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ	48
3.1. Соціальний портрет студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України	48
3.2. Меню, житло та заняття студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України	54
3.3. Дозвілля студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України.....	62
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнім часом історична наука змінила свої орієнтири. Раніше сторони повсякденного життя здавалися непомітними і звичними, і часто були перекреслені політичною боротьбою, війнами, революціями, сьогодні людина стає головним об'єктом історичних досліджень. «Повсякденність – це сукупність звичних соціальних взаємодій, укладів життя, правил побуту, це – тканина людських станів». Сучасна повсякденність дуже динамічна, але в ній постійно спливають фрагменти минулого. Звідси важливим є вивчення історичного досвіду.

Детальний розгляд приватного простору є одним із рельєфних прикладів, що дозволяють зробити помітними багато невидимих особливостей повсякденного життя людини.

Теоретична розробленість теми. Аналіз залучених досліджень вказує на інтерес вчених до історії повсякденності радянського періоду, при цьому відбувається поворот від різноманіття соціальної історії з точки зору політичного та економічного життя країни в бік повсякденності, включаючи жіночу повсякденність. «Жіноча освіта» — збірне поняття, яке охоплює комплекс проблем і дискусій навколо навчання дівчат і жінок від початкової до вищої школи. Воно включає в собі питання гендерної рівності й однакового для всіх доступу до освіти, проблему роздільного навчання та його релігійного спрямування як звично релевантної до жіночої практики. У ширшому контексті тему «жіночої освіти» пов'язують із проблемою подолання бідності, адже освічені жінки набагато рідше вступають у ранні шлюби, виходять заміж проти своєї волі, помирають при народженні дітей, хворіють на інфекційні хвороби і взагалі мають набагато більше можливостей для повноцінного життя.

Мета дослідження – описати повсякденне життя жінок-освітян (друга половина 40-50-х років XX століття).

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

1. Визначити вплив політичних, соціально-економічних, культурних факторів на зміни в повсякденному житті і побуті викладачів та студентів.
2. Виявити зміни в соціокультурному вигляді і повсякденному житті радянської жінки-викладачки.
3. Розкрити особливості побуту та дозвілля жінок-освітян.
4. Охарактеризувати повсякденне життя студентів та викладачів у повоєнні роки.

Об'єкт дослідження – освітянський контингент вищих навчальних закладів України у 1944-1954 рр., та повсякденність в соціальній історії як сукупність речей, зразків і побутової практики.

Предмет дослідження – повсякденне життя жінок-освітян (друга половина 40-50-х років XX століття).

Територіально дослідження включають територію України відповідно до адміністративного поділу СРСР у зазначений період.

Хронологічні рамки – 40-50-ті роки XX ст.

Методологія дослідження. В основу нашого дослідження було покладено антропологічний підхід до вивчення минулого. При цьому розглядаються не тільки образ окремих особистостей або груп, моделі соціальної поведінки, але і всі зміни середовища, структури і процеси, які визначають умови людської діяльності, і визначають всю організацію суспільного життя. Перевага цього методу полягає в тенденції до зближення історії із суспільними науками, в можливості використання їх методології.

Формулювання теми дослідження передбачає роботу антропологічно орієнтованого дослідного методу «історія повсякденності», який об'єднує мікро- і макropідходи. На думку С.В. Журавльова, історія повсякденності висуває на перший план дослідження соціальної практики людей.

Дослідження проводиться в рамках соціальної історії, з позицій якої жінки розглядаються як особлива соціальна група зі своїми специфічними інтересами і потребами. В якості методу для аналізу виступає гендерний підхід,

який передбачає експертизу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі.

Історичне дослідження в руслі історії повсякденності і соціальної історії органічно поєднується з родинним йому антропологічно орієнтованим підходом, відомим в зарубіжній і вітчизняній історіографії як «усна історія». Використання цього підходу дозволяє розширити джерельну базу нашого дослідження. Свідчення очевидців ілюструють побут та повсякденність жінок-освітян.

Важливим поняттям в роботі є «спосіб життя». В етнографічних дослідженнях побут розуміється як «повсякденний спосіб життя людей, заснований на звичному розпорядку, традиціях, що встановилися між людьми, і інших явищ, що склалися в процесі суспільної діяльності людей.

Елементи наукової новизни роботи полягають в тому, що в ній з'ясовано вплив політичних, соціально-економічних чинників на матеріальний рівень життя жінок-освітян в Україні; проаналізовано освітні, соціальні та етнічні характеристики жіночого освітянського контингенту в умовах політичних та соціально-економічних процесів першого повоєнного десятиліття; розкрито побутовий уклад життя студентів та жінок-освітян вищих навчальних закладів України; схарактеризовано основні види дозвілля студентів та жінок-освітян.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його висновки та фактичний матеріал можуть використовуватися при викладанні курсів історії України у загальноосвітній та вищій школі. Насамперед, під час розгляду теми «Україна в перші повоєнні роки (1945–початок 50-х рр.)», що вивчається у 11 класі. Також наведений матеріал може залучатися для підготовки навчальних посібників, розробки спецкурсів та спецсемінірів для учнів та студентів.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на Міжрегіональній онлайн-конференції «Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи» (Миколаїв, 2021 р.), дванадцятому Всеукраїнському науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Актуальні питання всесвітньої

історії та методика їх викладання» (Полтава, 2021 р.), VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2021 р.), третій всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні музеї – центри збереження та використання історико-культурної спадщини» (Суми, 2021 р.).

Структура та обсяг роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальна кількість сторінок 77.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Повсякденне життя жінок-освітян: історичний огляд

Історія суспільства по суті являє собою повсякденне життя людини в її історичному вимірі, відображаючи певні незмінні властивості і якості відповідно до закріплення нових форм житла, харчування, переміщення, роботи і дозвілля. Саме в аналізі повсякденного життя лежить ключ до розгадки конкретних питань: як могли люди виживати і зберігати людську гідність в екстремальних умовах революцій, воєн, терору, голоду і розрухи.

Повсякденність здається ясною, тому що виходить від рефлексії. «Звичайне життя» не аналізують до того, поки його не порушить якась із надзвичайних подій, яка потім інтерпретується як нормальне, повсякденне явище. Повсякденне життя виступає дослідним об'єктом для цілого ряду гуманітарних дисциплін, серед яких немає згоди навіть у визначенні самого поняття «повсякденність».

«Історія повсякденності» - нова галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності у множинних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності комплексне дослідження повторюваного, «нормального» і звичного, конструюють стиль і спосіб життя у представників різних соціальних верств, включаючи емоційні реакції на життєві події і мотиви поведінки [5, с. 56].

Ми всі живемо в повсякденному світі; повсякденні, а тому малопомітні в своїй звичності явища оточують нас, і кожен з нас вважає, що може точно судити про них і про предмет в цілому. Однак реконструкція повсякденності не так проста:

- по-перше ця сторона дійсності дуже широка, всеосяжна,
- по-друге у історика часто немає джерел (або занадто багато).

Повсякденність – первинна, безумовна для всіх людей, всюди і завжди, хоча і неоднорідна, неоднакова за змістом і значенням. У розумінні філософа вона – «природно-тілесне і особисто-суспільне буття / поведінка людини, необхідна передумова і загальний компонент всіх інших форм людської життєдіяльності».

Виникнення історії повсякденності як самостійної галузі вивчення минулого є однією зі складових так званого «історико-антропологічного повороту» в гуманітарній думці Заходу. Він почався в кінці 60-х рр. XX століття в результаті краху великих ідей, разом з революцією «нових лівих» і повалення всіх старих пояснювальних концепцій. Із пророків-теоретиків дослідники перетворилися в звичайних учасників суспільного життя, які не мають права визначати, що істинно, а що хибно, і планувати, яким має бути майбутнє.

Великі пояснювальні схеми минулого відрізнялися універсалізмом, монізмом, орієнтацією на об'єктивність, тотальність, порядок і єдину теорію пізнання. Відмова від них означала перехід до постмодернізму, який замінив універсалізм партикуляризмом, монізм – релятивізмом, порядок – випадковістю, тотальність – фрагментацією, а науку пізнання, епістемології – дискурсом [54, с. 35].

Незадовго до Другої світової війни соціолог німецького походження, який працював в Амстердамі, засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас звернув увагу на те, наскільки вивчення суспільства відірвалося від вивчення індивіда. Еліас задався питанням: чи існує «повсякденність» сама по собі? Можливо, вона не область реальності, а всього лише її властивість?

У знаменитій статті «Про поняття повсякденності» він показував, що «структура повсякденності не володіє характером більш-менш автономної структури, але є складовою частиною структури певного соціального шару. Оскільки один шар не можна розглядати ізольовано, повсякденність є також частиною владних структур всього суспільства». За Н. Еліасом визнають першість в розгляді суспільства і окремих людей «як неподільних аспектів

одного складного і постійно мінливого набору взаємозв'язків». На думку сучасних інтерпретаторів його ідей, вчений ввів у світову гуманітарну науку бачення прогресу як переплетення – на рівні повсякденного життя – різноманітних практик виховання, пізнання, праці, влади і способів їх упорядкування, закріплених різними інститутами.

Вивчення цих практик стало орієнтиром для соціальних наук вже в повоєнний час. Послідовники Н. Еліаса вивчали різні сторони життя індивіда – його зовнішній вигляд і манеру поведінки, наміри, почуття і переживання, мову, етикет тощо, - для того щоб простежити процес зміни соціальних норм і їх вплив на повсякденне життя. На перший план в таких дослідженнях вийшло вивчення процесу «цивілізування», тобто контролю з боку суспільства, який перейшов в самоконтроль і самодисципліну.

Практично одночасно був зроблений і інший крок до виділення історії повсякденності в самостійну галузь науки. Представники Франкфуртської школи, які прагнули зрозуміти витоки тоталітаризму, вказували на організуючу роль ідеологій у структурі суспільного життя. Один з останніх представників третього покоління цієї школи Г. Маркузе ставив завданням з'ясувати, як сучасна західна культура – з її достоїнствами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття, безпеки існування – народжує репресивну терпимість всіх членів суспільства і їх «одномірність».

Роботи Г. Маркузе націлили істориків і соціологів на аналіз механізмів маніпулювання свідомістю на рівні повсякденних практик. Одночасно, а до певної міри під впливом Франкфуртської школи, у США велике число прихильників знайшла ліворадикальна критична соціологія. Однією з її складових була теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана.

Ці соціологи першими ввели в науковий обіг поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей», про шляхи «заучування типових повсякденних дій», тим самим давши поштовх

концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії і т.д.

Інший напрямок аналізу повсякденності розвивали американські соціологи Г. Гарфинкель і А. Сікурель. Вони вивчали не просто дії індивідів в соціальних процесах, а й роль їх переживань і думок [12, с. 47-49]. Це дозволило їм створити основи соціології повсякденного життя (або етнометодології), націленої на виявлення методів, якими користується людина в суспільстві для здійснення звичайних дій через аналіз існуючих в суспільстві правил і упереджень, тлумачення «одними» людьми промов, поведінки, жестів «інших».

Продовжувач ідей Г. Гарфинкель та І. Гофман в одній зі своїх основних праць – «Представлення себе в повсякденному житті» - показав повсякденне як то звичайне, що проходить непоміченим, що індивіди автоматично дотримуються, не надаючи цьому ваги («чемна неувага», за І. Гофманом).

На народження історії повсякденності вплинули ідеї американського культуролога і антрополога К. Гірца. Для нього будь-яка культура дається нам в ієрархії символів і знаків, що вказують на певні суспільні структури. Дослідник, щоб наблизитися до розуміння цих структур, намагається розшифровувати ці символи і знаки, складові повсякденні, типізовані людські практики.

Інтерпретація, а не просто збиральництво знайдених фактів, за К. Гірцом, є мета етнографічно-орієнтованої науки, в тому числі історії та історичної етнології, що дозволяють, в цьому випадку, зрозуміти представників інших культур. Повсякденність для К. Гірца – певний тип досвіду, дій і знань.

Французький культуролог А. Лефевр у своїх роботах «Критика повсякденного життя» і «Повсякденне життя в сучасному світі» [23] показав, наскільки продуктивним може бути зіставлення суб'єктивного переживання конкретної життєвої ситуації із загальними моделями, а також очікуваного з дійсним.

У філософії тема буденного і повсякденного увійшла в офіційну історіографію в роки хрущовської відлиги, середини 1950-х– початку 1960-х рр.

разом з інтересом до поняття «здорового глузду». Лише до 1980-х років у філософські словники потрапило визначення побутових відносин як «дуже значних», які грають «важливу роль» в житті людини. У роки «перебудови» було опубліковано чимало робіт про співвідношення буденної і теоретичної свідомості: переоцінка буденного була пов'язана з кризою «тотальних» теорій – перш за все, марксизму і структуралізму – вважали повсякденність і переживання окремих людей величиною, якою можна знехтувати. Поняття «повсякденність» тоді, проте, майже не використовувалося. В середині 80-х років в дисертації і публікаціях Е.І. Кукушкіної буденна свідомість вперше була названа універсальною передумовою всіх форм пізнавальної активності, що має специфічну структуру і виконує найактивнішу роль. Таким чином, був зроблений найважливіший крок до народження історії повсякденності [38, с. 67].

Повне визнання буденного і повсякденного у філософії відбулося в 1990-ті рр., коли вийшли у світ праці В.А. Лекторського і І.Т. Касавіна про ненаукове мислення, статті та книги В.Г. Федорової про повсякденні витoki будь-якого пізнання. У наші дні філософія повсякденності входить в число модних, часто обговорюваних тем на наукових конференціях. Сміслова наповненість «повсякденного» може інтерпретуватися в суворій залежності від відчуттів індивіда, і від соціальних факторів, вплив яких під силу проаналізувати етнографу, соціологу, історику.

Що стосується історичної науки, то перспективність філософії повсякденності у вивченні минулого першими позначили французькі дослідники. Саме вони поставили в центр уваги завдання відновлення історії, її всеосяжність і цілісність, не обмежуючись однією лише політико-подієвою, економічною, військовою стороною. Подібний історико-антропологічний підхід став основою робіт М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя – представників певного напрямку.

Для Броделя, як і для багатьох представників Франкфуртської школи, повсякденність була однією з ниток візерунку історії, тканина, яка виткана

також із демографічних, виробничо-технічних, економічних, фінансових, політичних, культурних та інших процесів.

Розповідаючи про «прозорі» (важко сприймаються) реалії економіки – механізми виробництва і обміну, ярмарків і ринків, бірж і банків, майстерень і крамниць – Ф. Бродель запропонував бачити в економіці будь-якого суспільства два рівні структур: структури життя матеріального (предметного) і життя нематеріального (непредметного), що охоплює людську психологію і щоденні практики. Цей другий рівень і був названий ним «структурами повсякденності».

Характерним для Ф. Броделя і його послідовників був вибір досить великих часових відрізків для виявлення глобальних соціальних трансформацій і аналізу різної швидкості течії часу в різних культурах і епохах. Багато уваги він приділяв тому, як офіційна культура верхів сприймалася низами. Ф. Бродель зумів показати, як саме людська психологія і практика, а не абстрактні «товарно-грошові», «ринкові відносини» або «капітал» жили «ринкову економіку» і визначали її межі в епоху Старого режиму.

Його знаменита праця «Структури повсякденності» [27] дала потужний імпульс переорієнтації історичних досліджень – переходу від подієвої політичної історії, від пошуків загальних закономірностей економічного розвитку до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів. Французькі історики – належали вже до нового, другого покоління, прагнули поглибити його метод, показуючи, наскільки важливі взаємозв'язки між способом життя людей, їх побутом і їх ментальностями.

Вплив робіт Ф. Броделя вийшов далеко за рамки франкомовної історіографії: цей метод отримав найбільше визнання у фахівців з історії раннього Нового часу. Прихильники нового історичного бачення зробили предметом своєї уваги колективні та індивідуальні цінності, звички свідомості, стереотипи поведінки в усіх сферах матеріального життя.

Вивчення повсякденності в дусі Ф. Броделя – це вивчення людської свідомості, психології і соціальної поведінки для розуміння «духу часу». Тому продовжувачі традиції перших двох поколінь ставлять в центр своїх досліджень загальну реконструкцію «картини світу» даної епохи. Вони вивчають в повсякденності, перш за все, її ментальну складову (загальні уявлення про нормальне, як і загальні страхи, загальні тривоги і одержимості, примусову силу масових культурних орієнтирів). Їх роботи пишуться в співдружності із соціальною психологією.

Загальну характеристику історіографічного осмислення проблем, пов'язаних із темою дослідження, дає Н.Л. Пушкарьова в роботі «Історія повсякденності: предмет і методи». Ми позначимо, як відбувався поворот до теми жіночої буденності в рамках соціальної історії.

Необхідно, в першу чергу, визначити політичні, соціально-економічні та культурні чинники, що визначають розвиток радянського суспільства в 1940-50-х рр. При цьому, до першої групи вивченої нами літератури відносяться праці із соціальної історії. Цей напрямок в літературі формується починаючи з 1940-х рр. В його основі лежала концепція комуністичного будівництва, в 1950-ті рр. модифікована в концепцію розвиненого соціалізму. У зв'язку з цим об'єктивно існував комплекс побутових проблем, який в основному зв'язувався із «залишками старого в побуті», «порушенням принципів соціалізму» і «капіталістичним оточенням». У радянській історіографії 1970-80-х рр. накопичилася значна кількість досліджень з проблем матеріального добробуту населення. Фактична основа цих робіт може бути корисною і сьогодні [33, с.226-227].

Якісно новим етапом у вивченні рівня життя і побуту населення СРСР став період з кінця 1980-х рр. Дослідники приходять до висновку про найтіснішу залежність рівня матеріального добробуту населення і тих завдань внутрішньої і зовнішньої політики, які ставило політичне керівництво.

На початку 1990-х рр. в історіографії з'являється саме поняття «повсякденність». Перше звернення до повсякденного життя радянської епохи

належить М.М. Козловій. У своїй роботі автор приділяє пильну увагу цінностям радянської жінки, характеристикам її поведінки і матеріальній культурі, що оточувала її.

Історії радянської міської повсякденності присвячені праці Н.Б. Лебіної. Об'єктом її вивчення стають історія приватного життя, звичаї, одяг. Автор підкреслює необхідність розкрити радянську історію з точки зору «звичайної» людини. Цей підхід відрізняє увагу до процесів повсякденного життя, його характерних, або «знакових» явищ, у тому числі у сфері зовнішнього вигляду, одягу, дозвілля, здоров'я.

Історики С.В. Журавльов, Ю.А. Поляков, В.С. Тяжельнікова активно розробляли аспекти, пов'язані з вивченням повсякденності. Їхні праці характеризують проблеми побуту, сім'ї, здоров'я населення країни, суспільно-політичні умонастрої різних соціальних груп. Значний інтерес представляють роботи Є.Ю. Зубкової. Знайомство з листами і спогадами простих громадян дозволило побачити радянське життя не тільки із зовнішнього боку, а й очима самих людей того часу [36, с. 140-142].

Представляють інтерес роботи і зарубіжних дослідників. Особливо варто виділити книгу американського історика Ш. Фітцпатрік. В якості основної риси радянської людини вона виділяє її здатність до виживання у тяжких ситуаціях.

Другу групу літератури складають праці з історії радянської культури і окремі гендерні дослідження, які мають важливе значення для розуміння побутової повсякденності. Л.Б. Брусіловська вперше істотне місце відводить моді, у тому числі, і жіночій. Робота Ю. Градсковської з'єднує повсякденне життя жінки із соціальним.

Виходячи з даного визначення, перші публікації стосувалися і жіночого побуту початку 1950-х рр., які в даний момент дають можливість оцінити охорону жіночої праці і здоров'я в країні, що продовжувала відновлюватися після руйнівної війни. У працях Н.Д. Араловец, В.Л. Більшай, А.А. Абрамової, К.Г. Горшеніна, М.Д. Овсяннікова, А.П. Ус, Т.Н. Зуєвої відбилася партійна і державна турбота про благо народу, а разом з нею – про жінок-робітниць,

особливо дружин і матерів. У роботах позитивно оцінювалося зростання міської інфраструктури, поліпшення трудових умов і збільшення різноманітності дозвілля, можливостей для працівників і працівниць, а також стверджувалося, що «Жіноче питання» було вирішене.

В.Л. Більшай писала, що саме «жіноче питання» необхідно розглядати як невід'ємну частину «робочого питання», оскільки «повне звільнення жінок – як особистості, так і працівниці, - може бути досягнуто як результат перемоги соціалізму над капіталізмом». У своїх роботах І.М. Овсянникова, В.Л. Більшай, К.Г. Горшенін переконливо доводили, що новий соціалістичний тип жінки – це тип «радянської працюючої матері», а уявлення про охорону жіночої праці було тісно пов'язане із «вихованням комуністичного ставлення до праці» [36, с.145-151].

З середини 1950-х рр. увага дослідників була звернена до теми жіночих побутових практик. Першим в радянській «жіночій» історіографії цього часу про побут городянок писав О. Купрін, вказуючи, що «побут є не приватною справою». Раніше створені радянські громадські інститути – партія, комсомол – були покликані «задавати стандарти поведінки радянської людини, даючи поетапні інструкції за чотирма найважливішими напрямками – секс, любов, заміжжя і виховання дітей».

На початку 1960-х рр. в радянській історіографії також робилися висновки про те, що радянські жінки оточені державним піклуванням. Так, Д.С. Матвєєв, А.Б. Горбачов, І.М. Овчиннікова та інші дослідники у своїх роботах, описуючи повсякденність радянських жінок, спиралися на власний життєвий досвід, який дозволяв поглянути на жіночий побут очима сучасників.

В історіографії цих років найбільш поширені роботи, в яких описувався так званий «соціалістичний варіант» вирішення жіночого питання, з акцентом тільки на позитивні моменти. З ідеологічних причин недоліки і труднощі епохи часто замовчувалися. Абсолютно всі праці того часу не вважали деталі жіночого побуту важливими, і про них писали лише випадково, як і в 1950-х рр.

Наприклад, про травматизм на виробництві, про шкідливі для здоров'я напрямки виробництва, про брак часу для сім'ї та виховання дітей.

Вивчення «жіночої історії» цікавило дослідників, хоча сама тема побуту довгі роки не вважалася актуальною у історіографії. Тривалий час тема побуту простих людей вважалася другорядною і незначною. У 1950-ті рр. під словом «побут», з одного боку, розумілася «сфера соціального життя». Вона включала в себе як задоволення матеріальних потреб людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні та підтримці здоров'я, так і освоєння людиною духовних благ, культури, людське спілкування, відпочинок, розваги», а з іншого боку під побутом розумівся уклад повсякденного життя [6].

1.2. Джерела до питання про повсякденне життя жінок-освітян

Основну джерельну базу вивчення історії повсякденності складають наступні документи: церковні метричні книги, документи різних установ, шлюбні договори і контракти, юридичні та торговельні записи і багато іншого. Також інтерес представляють предмети повсякденного побуту, матеріали усних досліджень. Все це максимально розширює охоплення історичних досліджень, а також дає можливість історику найбільш точно дослідити індивідуума або групу, яку він вивчає.

В історії повсякденності ефективно використовуються методи прикладної соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології, культурології. Набирає популярності застосування прийомів мікроаналізу, росте роль кількісних методів [33, с. 123].

Критики історії повсякденності такі, як Г. Велер і В. Моммзен відзначають, перш за все, обмеженість її методологічних, концептуальних і аналітичних можливостей. Також критикується ігнорування історією повсякденності важливих історіографічних проблем, заперечення прихильниками вивчення історії повсякденності поняття «тотальна історія» і відсутності в ній методик обліку результатів із застосуванням досліджень інших тем.

Наприклад, вимоги істориків повсякденності максимально наблизитися до історичних персон, що вимагає від дослідника залучати до своєї роботи розповіді зацікавлених осіб про себе, загрожує підміною точного історичного аналізу суб'єктивним розумінням і вільним тлумаченням. Переважання у вивченні історії повсякденності емпіричних методів при відсутності розуміння в застосуванні теоретико-методологічної бази дослідження загрожує виробництвом прихильниками даного напрямку непрофесійних, повних непотрібних деталей псевдонаукових робіт.

Для історика повсякденності також важливий підхід до аналізу історичних документів. Тут важливо вчитуючись в текст, роздумувати над обставинами наведених в ньому висловлювань, ідей і оцінок, проникати в усі приховані смисли прочитаного, враховувати недовомки і випадковості в ньому. Основним об'єктом аналізу історика повсякденності є вивчення громадського з точки зору особистого. В дослідженні повсякденності людина повинна бути занурена в життєвий процес в певних тимчасових, природних і політичних обставинах. Індивід повинен бути розглянутий в контексті певної ситуації взаємодії з іншими людьми.

Історики, що досліджують повсякденність не переносять дослідження до заміни об'єктів, а уточнюють традиційну науку з метою кращого розуміння минулого, при цьому ретельно підходячи до вивчення повсякденного життя людей. Це дозволить доповнити інституційні чинники людськими.

Завданням дослідника історії повсякденності є висловити дух досліджуваного часу, дати історичну оцінку вчинкам і поведінці людини. Історики повсякденності закликають об'єднати вертикальну вісь соціальної поведінки з горизонтальною віссю буденної свідомості, звертаючи увагу на поведінку людини згідно з положенням в суспільстві, і яка суспільна практика формується на цій основі. Істориків повсякденності цікавить не статика, а динаміка і протиріччя дійсного життя минулого [33, с.145].

Історики повсякденності розглядають мову, моделі поведінки, звички, цінності, звичаї і традиції людей вільних від влади, примусу і ідеології. Вивчення історії повсякденності допомагає побачити довгі періоди історії в дрібницях життя. Дослідження повсякденності дозволяє зрозуміти культуру, етику повсякденної поведінки, індивідуальні рішення і особистий вибір.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що вивчення історії повсякденності у світовій науці починалося з окремих спроб вчених досліджувати ту чи іншу сторону у повсякденному житті певної історичної епохи. Але в подальшому ці спроби починали носити системний характер, це пов'язано і з розвитком науки і археології зокрема і зі зміною наукових підходів

до вивчення історії. Від загальних подій і фактів історики почали переходити до розгляду життя і побуту простих людей, сучасників певних історичних подій. І вже в ході вироблення певної системи в таких підходах виробилася окрема концепція вивчення повсякденності як галузі історичної науки.

В роботі використані архівні матеріали, теоретичні та аналітичні видання 1950-70-х рр. та інтерв'ю очевидців подій. У роботах робиться акцент на аналізі попиту і споживання. Таким чином, аналіз залучених досліджень вказує на інтерес вчених до історії повсякденності радянського періоду, при цьому відбувається поворот від різноманіття соціальної історії з точки зору політичного та економічного життя країни в бік повсякденності, включаючи жіночу повсякденність.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами різного типу.

Перша група джерел включає нормативно-правову та розпорядчу документацію, до якої віднесено документальні матеріали центральних і місцевих органів держави і партії, постанови уряду, що відносяться до вирішення питань розвитку соціалістичного суспільства і економіки країни. Використання джерел цього виду обумовлено необхідністю простежити дії керівництва країни в області економічного реформування в середині 1940 - середині 50-х рр., у тому числі легкої промисловості та служби побуту, підвищення матеріального добробуту населення (вересневий пленум ЦК КПРС 1953 р., рішення XXI і XXII з'їздів).

У звітах, доповідях, довідках містяться відомості про економічні показники продукції, що випускається, про кадровий склад швейних фабрик, підприємств побутового обслуговування. Державні та регіональні довідково-статистичні видання містять відомості про чисельність і склад населення, освітній рівень, про випуск продукції по галузях, про обсяг послуг на душу населення, про забезпечення населення предметами споживання і т.д. Це дозволило проводити порівняльний аналіз досліджуваних показників.

Одним з найбільш цінних джерел інформації стала періодична преса. Саме періодичні видання служили найдоступнішим транслятором і

пропагандистом державної політики в різних сферах життя радянської держави, в тому числі і моди. В даному дослідженні, в першу чергу, використані многотиражні, орієнтовані на широкий загал, жіночі журнали. Видання поєднують в собі інформаційні, аналітичні та літературно-художні матеріали, це дало можливість для їх комплексного аналізу.

Характерною рисою жіночих журналів була соціальна спрямованість публікацій. У них обговорювалися питання побуту, стосунків у сім'ї, жіночого здоров'я і гігієни. Обов'язково присутні сторінки моди і рукоділля. Нами фронтально були переглянуті журнали «Робітниця» і «Радянська жінка» (1953-1964 рр.). З урахуванням природної вибірки переглянуті журнали і альбоми мод досліджуваного періоду: «Журнал мод», «Моделі сезону» і ін. Вони містять цінні матеріали про увагу розробників зразків до запитів споживачів. Великий обсяг інформації, необхідної для виявлення контексту, несуть в собі і інші столичні видання, такі як «Декоративне мистецтво СРСР», «Юність» та ін.

Дуже інформативним і перспективним джерелом для вивчення історії повсякденності є місцеві газети. Газетна періодика відгукується на всі події в країні і несе на своїх сторінках не тільки інформацію про життя країни і регіону, а й про настрій людей. Нами були фронтально переглянуті річні підшивки центральних видань «Правда» і «Известия». Інтерес представляють публікації про відносини населення до проблем доступності придбання одягу та якості вироблених виробів і послуг [33, с. 147].

Були виявлені кореспондентські замітки, літературні твори сучасних авторів, дискусії з наболілих питань, опубліковані в цей період в молодіжному журналі «Юність», а також так звана молода «міська» проза, яка прагне до відображення героя-сучасника. У плані побутописання ці твори представляють рідкісну знахідку, описуючи в деталях і найдрібніших подробицях обстановку житла, одяг, типові форми проведення часу.

Особливу групу джерел становлять мемуарні твори. Незважаючи на суб'єктивізм трактувань і оцінок, вони дозволяють краще пізнати досліджуваний відрізок історії. Свідoctва мемуаристів представляють певний

інтерес як з точки зору фактів, більш ніде не зафіксованих, так і з точки зору рефлексії авторів над своїми розповідями. Інтерес становлять спогади про життя в ті роки, авторами яких є політики, діячі культури і мистецтва (Е. Фурцева, К. Лучко, Л. Гурченко і ін.).

До візуальних джерел ми віднесли ілюстрації з газет і журналів, посібників «Шийте самі», фотографії із сімейних альбомів і відеоряд з художніх фільмів тих років.

Фотографії з періодичної преси дозволяють простежити ідеологічно схвалений образ жінки. Радянська преса була провідником офіційної ідеології, через неї радянським читачам пропонувалися нормативні зразки ідентичності. На думку О.І. Кир'янової, ідентичність «радянської жінки» задається на сторінках журналів за допомогою не тільки візуального, але і вербального ряду: ілюстрацій, зразкових фотографій, набору тем і рубрик, покликаних нормувати ціннісні установки і поведінкові практики радянських громадян. Зображення з посібників «Шийте самі» показують нам найбільш поширені моделі одягу для домашнього виготовлення, фотографії із сімейних альбомів – образ жінки в повсякденному житті [33, с. 158].

Художні фільми тих років створювали і транслиували ідеологічно схвалений образ жінки і були важливим джерелом інформації про моду для населення країни. Нами була переглянута колекція радянських художніх фільмів виробництва 1950-60-х рр.: «Дівчина без адреси», «Карнавальна ніч», «Дівчата» і ін. З огляду на те, що повоєнне кіно відходить від аскетичного трактування побуту і побутові зображення стають ідеалом, пропагованим у фільмах, відеоряд з них дозволяє простежити трансформацію образу жінки.

В основу нашого дослідження було покладено антропологічний підхід до вивчення минулого. При цьому розглядаються не тільки образ окремих особистостей або груп, моделі соціальної поведінки, але і всі зміни середовища, структури і процеси, які визначають умови людської діяльності та всю організацію суспільного життя. Перевага цього методу полягає в тенденції до

зближення історії з суспільними науками, в можливості використання їх методології.

Дослідження даної теми передбачало роботу з антропологічно орієнтованим дослідним методом «історія повсякденності», який об'єднує мікро- і макропідходи. На думку С.В. Журавльова, історія повсякденності – це в першу чергу, дослідження соціальної практики людей.

Дане дослідження проводиться в рамках соціальної історії, де жінки розглядаються як особлива соціальна група, що характеризується своїми специфічними інтересами і потребами. В якості методу для аналізу виступає гендерний підхід, він передбачає експертизу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі [33, с.170].

Історичне дослідження в руслі історії повсякденності і соціальної історії органічно поєднується з родинним йому антропологічно орієнтованим підходом, відомим в зарубіжній і вітчизняній історіографії як «усна історія». Використання цього підходу дозволяє розширити джерельну базу нашого дослідження. Свідчення очевидців ілюструють побут та повсякденність жінок-освітян.

Важливим поняттям в роботі є «спосіб життя». В етнографічних дослідженнях побут розуміється як «повсякденний спосіб життя людей, заснований на звичному розпорядку, традиціях, що встановилися між людьми, і інших явищ, що склалися в процесі суспільної діяльності людей».

РОЗДІЛ II. ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ ЖІНОК-ОСВІТЯН

2.1. Родинні обов'язки

За національним складом переважну частку жінок-освітян становили українки, росіянки та єврейки. Співвідношення частки українців, росіян, євреїв та осіб інших національностей залежало від регіону, в якому розміщувався навчальний заклад. За архівними даними в Сумській області на початку 1950-х років жінки-педагоги за національною приналежністю поділялися у наступних відсотках: українки – 94%, росіянки – 4%, єврейки – 2% [14, арк. 12].

У 1947 році був виданий указ, згідно з яким романтичні відносини та шлюб з громадянином іншої країни були заборонені та оголошені поза законом. Можна було стати дружиною іноземця, але для цього потрібно було відмовитися від радянського громадянства. А це вважалося зрадою Батьківщині. Також було анульовано всі шлюби з іноземцями, укладені до введення в дію заборони.

Окрім звичайних радянських громадян, що перебували в таких союзах в повоєнні роки, від цієї заборони постраждали й відомі особистості. Актрису Зою Федорову, коханим якої із 1945 року був заступник військового аташе США Джексон Тейт, заарештували і засудили до 25 років позбавлення волі. Натомість Тейта було вислано з країни. Актрису було звільнено в 1955 році, а от коханого вона змогла побачити лише через 21 рік після цього [4, с. 46-47].

Чому ж було прийнято таке безкомпромісне рішення керівників країни щодо шлюбів? По-перше, у країні була потреба в людських ресурсах, щоб відновити державу після жахливої війни. Таким чином, Батьківщині були потрібні молоді і сильні жінки й чоловіки. По-друге, свою роль відіграв і демографічний фактор. Керівники країни зробили все, щоб покращити ситуацію з народженням дітей: так, окрім заборони шлюбів з іноземцями, діяла заборона на аборти і ускладнені умови розлучення.

Відомо, що заборонений плід солодкий, особливо коли він знаходиться прямо у тебе перед носом. 1957 року в Москві відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, гості на ньому – це 34000 чоловік з 131 країни світу. Через 9 місяців після завершення фестивалю в столиці стався «кольоровий» бебі-бум. Уявіть, в якому жахливому становищі опинилися жінки з такими дітьми на руках. Незважаючи на те, що незабаром після смерті Сталіна заборона на шлюби з іноземцями була скасована, за часів хрущовської «відлиги» радянські жінки, які були у відносинах з жителями інших країн, і далі піддавалися несправедливій і незаконній дискримінації. У будь-який момент їх могли звільнити з роботи і навіть заслати в глибинку країни [20].

У Радянському Союзі неможливо було розлучитися через домашнє насильство. До того ж вважалося, що «б'є – значить любить», тому жінки звикли терпіти. Хоча на законодавчому рівні жінки не можуть відчувати себе повністю захищеними в питанні домашнього насильства (сьогодні закон передбачає адміністративну відповідальність за подібні випадки, тільки за повторні – кримінальну), але з'явилося безліч організацій і співтовариств, які допомагають жінкам, що опинилися в таких ситуаціях. У радянські ж часи жінки могли лише писати боязкі листи про те, що чоловік піднімає на них руку, у журнал «Крестьянка».

Головною та наболілою проблемою виявилася проблема материнства, вона безпосередньо пов'язана з репродуктивними особливостями жіночого організму. Цю проблему теоретики намагалися вирішити через відділення репродуктивної функції жіночого організму (власне виношування і народження дитини, здійснення якого жінкою планувалося при соціальній підтримці держави) від інших соціальних і психологічних функцій феномена материнства. В ідеалі нова держава мала взяти на себе турботу про колективне харчування, виховання та освіти дітей, починаючи з раннього віку, а почуття материнської прихильності до дитини в житті жінки повинно було поступитися місцем виробничим і громадським інтересам [34, с. 35].

Подібне рішення проблеми материнства неминуче повинно було привести до відмови від стереотипного для європейської культури жіночого уявлення про себе в першу чергу, як про матір. Крім цього, передбачувана рівність спочатку пов'язувалася із запереченням соціальної функції батьківства (а, отже, і запереченням важливості батьківської ідентичності в житті чоловіка).

Жінки також ставили вимоги до майбутнього чоловіка. Критерії, за якими відбувався вибір подружньої пари у відомих родинах, хоч і не були позбавлені романтизму, все ж ґрунтувалися на раціональній практичності. Кандидат мусив отримати схвалення від батьків дівчини. На вибір чоловіка впливала й громадськість: національна ідея, яка проявлялася дедалі виразніше, змушувала обирати нареченого з огляду на національність. Нерідко громадськість бралася контролювати сімейне життя. Репутацію поганого чоловіка здобув О. Назарук. У листі до нього дружина писала: «Тебе люди чернять [...] Все допікали мамі, що Ти є такий сатрап, жалуєш мені кожного сотика [...] Що я у Тебе значу того, що мітла у хаті» [34, с. 64].

Складно було будувати партнерські відносини в українському консервативному середовищі через тиск з боку родичів. Родина Б. Заклинського мала упередження до його дружини Осипи, позаяк «вони всі мене мали за поверхневу дівчину, якої свобідне поступованє брали за накидування сітей на чоловіка». Жінка не погоджувалася з критикою і вважала, що подружнє життя має будуватися на взаємопорозумінні, спільних ідеях, поглядах і високому коханні.

Сімейне життя інтелектуалів проходило на очах громади та родини, тому не було чіткої межі між сімейним і громадським, а сімейний статус дружини ставав водночас і громадським. Жінки, які були дружинами відігравали суттєву роль у формуванні національних переконань чоловіків. Приватне листування показує, що інтелігенти, які мали репутацію осіб суворой вдачі, вдома були здебільшого слухняними чоловіками, це давало жінкам можливість для певних маніпуляцій у домашніх і національних питаннях [29, с. 130].

Одруження з Д. Шухевич великою мірою визначило погляди В. Старосольського, який рано втратив батька-українця і довгий час жив у спольщеному середовищі міста Ярослава: «Вона (Одарка) не тільки була уособленням цієї української традиції, але й своїм поступовим соціальним наставленням, стала товаришкою в його суспільних починах».

Жінки не тільки корегували національні вподобання чоловіків, а й пишалися їх зацікавленнями. Костянтина Огоновська, дружина О. Назарука, у листі до чоловіка писала про захоплення його книгою спогадів про українську революцію «Рік на Великій Україні».

Дружини були своєрідним дороговказом для чоловіків, підтримували їх, створювали такі умови й атмосферу, які в подальшому позитивно відображалися на самопочутті й діяльності чоловіків. Створена ситуацією війни дійсність змінила вкорінене в традиції поняття «сім'ї», створила нові погляди на «сімейну мораль». Стара етика стосунків полягала в чистоті поведінки, натомість нова передбачала вміння приховувати «гріхи» [21].

Життя та кохання на відстані та в стані очікування стирало реальні стосунки, переносило їх на аркуші листів і ставило питання, «чи се можливо що колись жилося якими почуваннями і чи буде можна жити яким життям». Жінки, хоч і приймали на себе нові обов'язки, які нав'язувала їм війна, і декларували рівність з чоловіками, усе ж відчували потребу в чоловічій присутності: «мені хотілось би бути дитиною, яка робить те, що їй кажуть а не бути тим, що мусить за дітей думати, а сам боїться що може зле зарадиться».

Фахова і громадська зайнятість чоловіка створювала таку ситуацію, що домашнє господарство й фінансові питання лягали на плечі дружини. Дім перетворювався в особистий простір жінки, до якого чоловіків не допускали. Власне самі жінки хотіли відповідати тому ідеальному образу дружини, господині й матері, який був культивований у суспільстві [35, с. 23].

Дружина В. Охримовича старалася дбати про побут чоловіка, який в часи війни мешкав у Красноярську (Росія), а згодом у Києві; з надією полегшити становище чоловіка вона надсилала йому продукти і гроші. Олена Охримович

виховувала дітей і вела зразкове господарство: «Моє газдівство йде не найгірше. Плоти попідпирали, город обробили і пасемо коровиці та молоко доїмо. Цікаве є то що зі сіл приходять оглядати господарство моє».

Образу «хранительки домашнього вогнища» дотримувалася й дружина О. Назарука. Таким чином, підтримуючи досягнення чоловіка, для підкреслення його статусу, жінка погоджувалася на власну домашню реалізацію. Натомість від Осипа вимагала поваги, розуміння і визнання рівноправності з чоловіком. Часто дружини інтелігентів використовували управлінські якості для організації домашнього побуту та сімейного господарства, тому і не дивно, що значна частина жіночих текстів присвячена господарським питанням. Жінки без допомоги, самотійно керували і розпоряджалися сімейним бюджетом, часто розраховуючи тільки на власний заробіток. Так дружини наче доводили свою матеріальну незалежність і можливість самотійно керувати домом.

Заміна австрійських корон на польські марки спричинила знецінення грошей та майже щоденне зростання цін на товари першої необхідності: «Тут дорожнє з дня на день в страшний спосіб. В останніх днях масло о 30 к[орон] на кіло, мясо о 8 к[орон] і т.д. Покищо даємо собі раду але далі зовсім не розумію як буде».

Занепад у господарстві спричинив те, що жінки мусили братися до професійних занять, що робило їх активними учасницями економічних відносин. Інфляція й затримки зарплат зумовлювали пошуки додаткових заробітків: «Далі мушу щось придумати щоби ліпшу роботу знайти як лекції. Уяви собі поморочусь цілий місяць і дістану раптом 650 м[арок] якраз тільки щоб молока заплатити. Тепер завели таке що за ученицю котра не зложила оплати не платять нам, а похуже з моїх 5 не заплатило мимо того що мозку побирали, то я дістала 150 м[арок] менше як мені належить. На разі маю два плани або грати в кіно або тримати корову і нею рятуватись. На разі раджусь на всі боки а що зроблю не знаю» [35, с.49].

Українки не могли діяти без чоловічої підтримки з декількох причин: по-перше, брак досвіду в організації реальної допомоги в мирний час, по-друге, брак професійних працівниць, а також жінок-добровольців, які б заохочували до роботи інших. Катастрофічно бракувало освічених жінок, які б могли вести канцелярію: писати листи, розшукувати вояків, займатися освітніми питаннями. Варто зазначити, що українки були мало включені й в громадську роботу.

На прохання С. Кабаровської організовувати школи для дітей відгукнулися чоловіки і лише дві жінки. Чоловіки, які завдяки довоєнній громадській діяльності (зокрема добродійній) здобули суспільний статус, не хотіли безконтрольно віддавати жінкам цю ділянку. Відтак жіноча активність під час війни була можлива лише за згоди і підтримки чоловіків.

Громадська діячка Іванна Блажкевич звертала увагу на різницю поведінки при гостині між українцями та росіянами. Про гостювання в домі російських офіцерів, які жили в її селі Залукві та яким вона допомагала з приготуванням їжі та пранням одягу, вона писала, що не знала як поводитися за столом, бо ніхто її не запрошував вгощатися, тому довелося пити холодний чай, коли сама наважилася його взяти: «Тепер зрозуміла я, що вони не зважають в гостях на принуку. Бо ж ясна річ, що їда подана на стіл, призначена для гостей. Мені часто чоловік закидав, що я не вмію гостей припрошувати. А це так тяжко грати комедію, припрошувати до їжі голодних людей. [...] Тому з приємністю дивилась я, як мої гості з чужини смакували варення, запиваючи гарячим чаєм». Блажкевич робила висновок про погану поінформованість галичан про Росію та її мешканців. Вона очікувала побачити дружин російських офіцерів «мало що культурнішими від ескімосок» [3, с. 134-137].

У воєнні часи особисте житло для жінки було місцем свободи. Власниці дому почувалися господинями і «з приємністю заводили усякі чи зміни чи порядки». Кожна жінка уявляла свій «ідеальний» дім з кімнатами для дітей і просторою кухнею. Однак воєнна дійсність вимагала пристосовуватися до нових умов: «помешканням прошу не безпокоїтися, бо той хто хоче бути

задоволений мусить застосовуватися до обставин і до часу бо они до него не застосуються».

Дім вважався простором, де можна було уникнути небезпек, заховатися від загроз навколишнього світу: «Ми по більшій часті сидимо вдома бо так нам найліпше». Водночас жінки обороняли домашній простір: «жінки не можуть лишати хат так без опіки». Та однак, не завжди вдавалося вберегти оселю. Донька священика з Кривотули Ярослава Микицей разом з родиною мусила тікати з дому через сильні обстріли. У листі до Романа Заклинського, жінка навіть раділа тому, бо «в пару годин по нашій відході хата рознесена в порох».

Для жінок дім під час війни був важливішим, ніж для чоловіків. Його втрата викликала відчуття безпорадності й небезпеки: «Дуже боляче було почути, що раптово лягло в руїнах усе, до чого прилягло серце, з чим вжилися думки. Але по часі зрозуміла велич і безпощадність війни». Для чоловіка ж втрата дому асоціювалася з новими можливостями: «Маєток пропав, се правда, але нічого, ще доробимося. Може дещо власти і допоможуть» [3, с. 156].

Жінки самовіддано намагалися зберегти родину, дати дітям освіту та належне виховання, захистити їх від жорстокої війни, а, крім того, потрібно ще було чимось харчуватися, одягатись, доглядати помешкання. У своїх спогадах М. Лівицька, дружина А. Лівицького, відомого українського громадського та політичного діяча, зазначала: «Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки. Дочка моя училась вже в гімназії в Золотоноші, а сина я сама підготовляла до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм доглядом були також хлопці сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру».

У великих містах дістати харчі та необхідні речі для існування було неабияким героїзмом. Становище у Харкові яскраво відображено у спогадах одного солдата, який потрапив до міста: «Проходим главными улицами Харькова... У одной продовольственной лавки толпа женщин, чтобы получить фунт хлеба. Женщины кричат «Куда вы идете, разве не надоело вам, когда будет конец войны». Одна выходит из затылка с ребенком: «Третий день стою

здесь и мерзну с ребенком, чтобы получить фунт хлеба, но получить не могу. Куда вы идете, – говорит со слезами, – или у вас нет жен и детей дома, которые находятся в таком же положении, как я вот с ним, да двое еще немного побольше заперты в нетопленной комнате дома». Мороз пробегает по телу, вспоминаются жена и дети» [49, с. 102].

Про ситуацію в Одесі згадувала Т. Михайловська-Цимбал, діячка українського національного руху: «Харчові продукти зникли, їх можна було здобути лишень на чорному ринку, і то здебільша в обмін за цінні речі й золото, й тому більшість населення голодувала. Натомість я ходила на безплатні обіди, що їх давали для голодуючої інтелігенції якісь протестантські церкви».

У побутовому плані було трохи легше жінкам чиновників, яких брали на військову службу. Вони, за існуючим законом, залишали своїм дружинам доручення на отримання свого жалування. Як приклад, наводимо формулу із документа, завіреного нотаріусом, губернського секретаря Ф. Троцького: «уполномочиваю жену мою Марию Флегонтовну Троцкую, во все время состояния моего на действительной службе в армии, получают причитающееся мне жалование, ...для исполнения чего предоставляю ей право: подавать требующиеся документы, прошения, заявления, везде где надобность укажет расписываться и подписываться и вообще исполнять все, что для названной цели понадобится, во всем заменяя меня и соблюдая мои интересы».

Чоловік і жінка були повністю рівними в сфері праці і побуту і були готові докласти всі свої сили для активної діяльності задля того, щоб перетворити суспільство. Заглибившись у філософські дискусії початку століття, можна з подивом виявити, що проблема материнства в її більшовицькій інтерпретації була лише частиною ширшої проблеми, що займала розуми інтелігенції і могла бути оцінена як окремий випадок проблем співвіднесення особистого і трансцендентного, суспільного телебачення і індивідуального, які займали розуми філософів. Питання ролі сім'ї в житті чоловіка і жінки було одним із центральних як для прихильників, так і для

противників реформування через поділ приватної та публічної сфери [49, с. 115].

Набагато важче було солдаткам, для яких майже єдиним засобом для виживання була матеріальна допомога. Жінки не мали присадибних ділянок, не мали роботи і залишилися самі з дітьми. Важливу роль у допомозі мешканкам міст та їхнім родинам відіграли місцеві органи самоврядування, громадські та добротинні організації. Саме завдяки їм значна кількість солдаток отримувала безкоштовно опалення, продукти, одяг тощо. Крім того, солдаткам, які мали багато дітей, на кожну дитину виплачували певні кошти та надавали житло, за яке не потрібно було платити ренту. За таких умов вони отримували можливість залишити роботу і займатися лише сімейними справами.

Солдатки отримували грошову допомогу від держави, місцеві управи також надавали їм безкоштовно хлібний пайок та паливо. Але їхні резерви поступово закінчувалися, це змушувало жінок вдаватися до виступів, які нерідко закінчувалися погромами та безчинствами. Про події у Полтаві згадував В. Андрієвський: «Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з «салдатками», яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не щодня перед управою чинилися «бабські бунти». Цікавим було те, що органи міської влади частіше за все, щоб приборкати розлючених жінок, все ж йшли назустріч їхнім вимогам [29, с. 137].

Та досить часто із проханнями про одержання допомоги зверталися і ті жінки, які її не потребували. Можливо, це пояснювалося психологічними проявами менталітету: якщо дають допомогу усім, то чому і мені її не отримати.

Крім того, були відсутні чіткі критерії видачі допомоги, норми постійно змінювалися, влада, місцеві та громадські органи, які займалися виплатами, втрачали контроль над масовими виступами, проявами незадоволення, безкінечними скаргами на несправедливість чи відсутність коштів. Однак, з іншого боку, як зазначає один з дослідників П. Щербінін, «нерідко

...односельчани використовували солдаток як щит або «таран», надіючись, що баб пробачать або військові не будуть стреляти у неозброєних жінок».

Проте виступи солдаток були здебільшого стихійними і за рахунок цього швидкоплинними, та все ж досить яскравими та емоційними. Загалом же жіноче бунтарство було складовою частиною загальних тенденцій радикалізації настроїв у суспільстві, прагненням агресією та погромами вирішити проблеми [29, с. 142].

2.2. Громадська діяльність

У повсякденній свідомості жінок з'явилася думка, що соціалізм надав їм рівні політичні права з чоловіками. Терпляче вони продовжували приймати на віру твердження Леніна про те, що жодна держава і жодне демократичне законодавство не зробило для жінок і половини того, що зробила радянська влада в перші ж місяці свого існування.

Варто зазначити, що факт представництва жінок у вищих і місцевих органах влади згадується дуже рідко. Питання про жіночі права і про жіноче голосування піднімалося лідерами жіночих ліберальних організацій і представниками ліберального руху в цілому. Коли після підписання царем Миколою II знаменитого Маніфесту 17 жовтня 1905 року стало ясно, що жінки не отримали від уряду очікуваних прав, жіноче товариство направило на адресу державної думи петицію з вимогою «внести оновлення в життя жінок, визнавши за ними рівні права для участі в служінні Батьківщині».

Петиція зокрема містила таке обґрунтування необхідності надання жінкам виборчих прав: «Будучи однаковою платницею податків, трудівницею нарівні з чоловіком, відповідальною в однаковій мірі перед законом, жінка, по справедливості, повинна мати право на захист своїх інтересів шляхом участі в законодавчих зборах, рішення якого також близько стосуються її долі, як і чоловіка» [49, с.179].

З іншого боку, навіть перші кроки на шляху «перетворення жінки в повноправного члена суспільства» показали, що просте надання рівних політичних прав з чоловіками було явно недостатнім навіть для пасивної участі значної кількості жінок в будівництві нового суспільства. Незважаючи на формальне надання політичних прав трудящим жінкам, керівництво більшовицької партії не вважало їх здатними негайно скористатися своїми правами в тій мірі, у якій на це були здатні чоловіки.

У 1926 році жінки становили 75% всіх неписьменних (Kingsbury, 169), участь жінок-представниць трудящих класів в пролетарському русі була мінімальною, що давало керівникам більшовицької партії можливість розглядати жінок не просто як пригноблену, а й як «культурно відсталу» верству населення [11, с. 21].

У документах більшовиків в передреволюційні і перші післяреволюційні роки постійно зустрічаються згадки про необхідність «залучення жінок до самостійної участі», «повного звільнення жінки». Сам тон цих заяв, незважаючи на їх загальну визвольну спрямованість, постійно ставить жінку в позицію «одержувача» дарів, свідчить про відсутність жіночої суб'єктності – усвідомлення себе власною визволителькою. У зв'язку з цим варто навести для прикладу слова американського історика Річарда Стайтса, який написав, що після революції ніхто з більшовицьких лідерів не очікував, що жінка в дійсності візьме на себе вирішення політичних проблем.

Жінкам потрібно було поступово усвідомити ступінь своєї нової свободи і допомогти їм в цьому повинні були чоловіки-пролетарі. Одним з найважливіших завдань, яке ставила перед трудящими жінками більшовицька партія, була задача культурної революції. Як відомо, цей багатозначний термін неминуче включав в себе такі суперечливі завдання, як досягнення загальної грамотності, підвищення рівня знань про світ в цілому, набуття гігієнічних навичок, а з іншого боку являв собою масовану ідеологічну обробку населення з метою навіювання колективістських, що пригнічують особистісний початок і обмежуючих свободу вибору, принципів. Саме в процесі культурної революції жінка не тільки мала набути нових політичних знань, а й стати політично активним членом суспільства [3, с. 188].

Активізація політичної участі жінок вважалася «закономірним» переходом від досягнення елементарної загальноосвітньої грамотності і сучасних (для того часу) уявлень про гігієну до політичної грамотності, а від грамотності – до активності. Передбачалося, що навчившись читати слова, написані в політичних деклараціях більшовиків, жінка трудящого класу буде

діяти відповідно до них, так як «справжні» інтереси будь-якої працюючої жінки повністю збігаються із завданнями пропаганди. Очевидно утопічність подібних поглядів на жіночу політичну участь, у той час викликала сумнів лише в деяких з більшовицьких лідерів.

Відомості про жіночі відділи і жіночі делегатські збори в 1930-х рр. були вилучені з енциклопедій і підручників історії, і тому, нам зараз досить важко повірити в розміри активності жінок-делегаток. У свою чергу, їх активність не могла не вплинути на уявлення жінок про самих себе і навколишню їх соціальну реальність. Незважаючи на очевидність впливу активності жінок-делегаток на зміну їх уявлення про себе, було б помилковим перебільшувати ці зміни [3, с.192].

Приготування їжі, догляд за дітьми, розподіл продуктів і одягу не виходили за рамки повсякденного досвіду жінок і, не дивлячись на надання їм функцій державної значущості, не могли бути порівнянні з завданнями оборони, рішенням питань ідеології, фінансів і виробництва, що залишалися у веденні чоловіків.

Таким чином, можна сказати, що діяльність делегаток сконцентрувалася в основному в звичній для жінок сфері, що позбавило жіночі організації можливості впливати на прийняття найважливіших рішень, хоча б на місцевому рівні, а також відчувати свою діяльність, як діяльність державної важливості. Крім того, збори делегаток, і навіть жіночі клуби повинні були організовуватися лише там, де був партосередок.

З іншого боку, участь жінок в роботі делегатських зборів, в управлінні у сфері охорони здоров'я і соціального забезпечення не допускали відмови від колишніх жіночих справ (роботи по дому, догляду за дітьми і т.д.), а, скоріше, навпаки, відбувалося збільшення жіночих обов'язків.

За результатами психологічного тестування робітниць Метробуду, проведеного в 1940 році можна зробити висновок також, що на відміну від працівників чоловічої статі, жінки-робітниці відрізнялися емоційною нестійкістю, низьким рівнем розвитку і пасивністю, внаслідок чого керівництву

Метробуду не рекомендувалося використовувати жінок на відповідальних (а, отже, і високооплачуваних і престижних) ділянках роботи. Кількісні показники зайнятості говорять про те, що жінки становили лише 1/3 всіх працівників Метробуду, а рівень їх кваліфікації, а отже, і заробітної плати, був набагато нижчим, ніж у чоловіка [3, с. 206].

Подвійний підхід до оцінки значущості і результатів жіночої праці, подібний тому, який був продемонстрований на прикладі Метробуду, панував і в масштабах Радянського Союзу в цілому. Протягом усіх перших десятиліть радянської влади кваліфікація жінок в середньому була нижчою, ніж кваліфікація чоловіків.

У таких галузях промисловості, як паперова, текстильна, поліграфічна, швейна, харчова, у яких було зайнята найбільша кількість жінок, їх кваліфікація не піднімалася вище 6 розряду з 17, лише працівниці освіти і радянського апарату досягали 7-9 категорії. У результаті цього, незважаючи на формальну рівність в оплаті, у рамках одного і того ж виробництва середній заробіток робітника-чоловіка опинявся вище, ніж заробіток працівниці. Важливо відзначити, що тенденції до низької кваліфікації жінок робочих спеціальностей продовжують зберігатися протягом всього радянського періоду.

Квоти на вищу освіту для жінок постійно збільшувалися. Від інститутів індустріального профілю вимагали приймати не менше як 20 % жінок, сільськогосподарського — 30 %, соціоекономічного — 35 %. Такі пільги поширювалися і на так звані робфаки (робочі факультети) та спеціально мали на меті притягнути жінок у наукову сферу, де їхнє представництво було особливо нечисельне. Усе це призвело до того, що вже перед початком Другої світової війни кількість жінок у вищій школі зросла до 43 % від загального числа студентів [19].

У повоєнний час ця тенденція зберігалася і пропорція чоловіків та жінок у вишах майже вирівнялася. Ситуація дещо змінилася в 1960-х роках, коли через освітню реформу Микити Хрущова преференції при вступі у виші надавали людям із попереднім професійним досвідом (серед жінок він,

очевидно, виявився меншим). Попри проголошену рівність обох статей у доступі до навчання, практика була не такою однозначною. Щоб мати змогу претендувати на однакові з чоловіками місця у вишах, жінкам доводилося працювати набагато наполегливіше.

Громадська діяльність жінок охоплювала різні сфери, вона не мала чітких територіальних меж та національних обмежень. Аби працювати для народу, від жінок не вимагали обов'язкової участі в допоміжних товариствах, а навпаки – заохочували індивідувальні ініціативи, головним був реальний результат. Українки працювали в різних допоміжних товариствах, які діяли локально, мали подібні цілі, але різні способи та можливості для їх реалізації. Вони рідко взаємодіяли між собою, іноді навіть конкурували [55, с. 58].

Українкам не вдалося створити однієї мережі організацій, яка б мала центр, філії, єдиний грошовий фонд, рівні робочі сили. Під час російської окупації жінки були змушені призупиняти діяльність товариств або діяти таємно. Росіянки майже не втручались у життєві простори польок і українок. Вони прагнули створити власне громадське представництво в Галичині (з центром у Львові), не претендуючи на масштабну символічну презентацію національної активності в міському просторі. Національний дискурс росіянок був зорієнтований не так на розбудову міцної спільноти, як на створення образу активної жінки. Російська преса акцентувала увагу на активності російських жіночих товариств. Особливе схвалення отримували жінки, які виступали з благодійними ініціативами, жертвували кошти.

Активність українок була результатом не так ініціативності, як впливу з боку українських інтелігентів і жінок інших національностей. Критика українок тривала упродовж війни, що свідчило про слабку організованість жіночого руху. Показовим було звернення доньки адвоката Є. Олесницького Софії до львів'янок, які в 1917 р. не з'явилися на засідання «Жіночого комітету допомоги для ранених жовнірів» у Львові: «Богато наших пань не почуваєсь до громадянського обов'язку брати участі в праці для народу, коли суспільна праця жінок є необхідно конечна. Знаємо у Львові багато пань, які мають час і

здоровлє, а дотепер поза власною хатою, чи своїм платним занятєм не приложили рук до нічого» [39].

Це пояснювалося байдужістю до громадської роботи, відсутністю єдності та національної ідентичності, тому пропонувалося створити список жінок, на допомогу яких було можна розраховувати. Звертаючись до українок, С. Кабаровська вказувала на досвід польок, які навіть попри заборони в підросійському Києві навчали дітей письму. У розмові з Кабаровською полька пояснювала таку позицію: «усі мусять вчити. Хто лиш ухилить ся від сего народнього обовязку, є бойкотований всіма, не годен нігде показатись. Се тільки що зрадник».

Як зазначав М.С. Петров, аналізуючи випуски журналів «Робітниця» середини ХХ ст., в епоху хрущовської відлиги «зміна тону і формату подачі матеріалів, більш повно розкриває індивідуальні заняття та інтереси жінок» [52]. Автор вказав і на той факт, що «ближче до середини 1950-х рр. на обкладинках журналів з'явилися не сильні, чоловікоподібні трудівниці, а жіночні і витончені дівчата – представниці різних радянських республік» [52, с. 137]. Цю ж точку зору висловила Є.В. Гамелько, вказуючи на появу більш витончених рис у зображених на обкладинках номерів журналу «Робітниця» і «Крестьянка» радянських робітниць в перший післявоєнний період.

Як і Є.В. Гамелько, В.В. Смеюха у своїй праці звертає увагу на важливість радянських жіночих журналів у визначенні радянської жіночої ідентичності. Зокрема, образ радянської жінки, на її думку, на сторінках періодичної преси визначався впливом ряду факторів, серед яких найбільш значними були політичні, соціальні, культурні, котрі допомагали впливати на ставлення соціуму до жіночої групи, її ролі в суспільному виробництві, у житті, у побуті. На думку автора, журнали «Робітниця», «Селянка», «Радянська жінка» були відображенням суспільних поглядів на роль жінки і прямо впливали на формування образу і концепції її поведінки на роботі і в побуті.

У роботах Е.А. Шабатури і Т. Дашкової [22] образ радянської жінки проілюстрований на основі плакатів, фотографій, статей, художньої прози,

листів і нотаток читачів, опублікованих дискусійних матеріалів. Вони є «репрезентативним матеріалом для відображення не тільки державної ідеології по відношенню до жінок, але для оцінки зовнішнього вигляду жінок, їх міміки, жестів і настрою» [22, с.103].

На уроках історії жінки-освітяни змушені були займатися пропагандою та агітацією, повністю ігнорувалася роль українського народу та звеличувалася і перебільшувалася роль російського. Наприклад, у документах Шосткінського міського відділу народної освіти Сумської області за 1948-1949 навчальний рік вказувалося, що «викладачі на уроках історії на конкретних прикладах показували героїчне минуле російського народу, що він раніше інших здійснив визвольну місію, позбавив свою країну та народи інших країн від фашизму. Ці уроки виховують в учнів почуття національної гордості. Прикладом таких уроків є уроки у 10 класі на тему «Причини та джерела перемоги Радянського Союзу у Великій вітчизняній війні» [16, арк. 19].

Жінки-освітяни змушені були втілювати на практиці усі партійні вказівки, іншого вибору у них не було без втрати роботи, а можливо і свободи. Так, у відділі освіти Охтирського району, Сумської області у 1946 р. були проведені наради: директорів шкіл, викладачів історії та літератури. Після них по школах району пройшли збори на тему: «Постанови ЦК ВКП (б) і завдання школи з виховання молодого покоління» [13, арк. 16-22].

У великих містах ідеологічна робота серед педагогів велася з більшим розмахом, організовувалися гуртки з вивчення історії партії, біографії Сталіна. Для цього при райкомах КП(б)У, Будинках вчителя організовувалися лекторії, багато освітян самостійно займалися підвищенням свого ідейно-політичного рівня [15, арк. 14]. Залучення до ідеологічної роботи змінювало світогляд жінок-освітян. У архівних документах зустрічаються свідчення, що багато освітянок мало цікавилися політичним життям, уникали зборів і засідань, посилаючись на сімейні обставини. Але після підвищення контролю за їх ідеологічною підготовкою вони почали відвідувати усі заходи, ставали активістами-агітаторами. Жінки-освітяни масово виступали з доповідями на

політичні теми на вчительських конференціях, на зборах громадськості, на підприємствах, практично всі брали активну участь у виборчих кампаніях [16, арк.8].

На думку Дашкової, «важливий не тільки зоровий образ в справі агітації і пропаганди, але і тексти, що публікуються редакціями жіночих журналів. Необхідне поєднання вербального та візуального підходів в дослідженні жіночої повсякденності в СРСР» [22, с. 108]. Про поєднання відразу двох методів в історичному дослідженні жіночої повсякденності писала А. Усманова, вказуючи на те, що, «з точки зору гендерної історії візуальні джерела іноді надають більше інформації для роздумів, ніж письмові документи, в яких набагато більше того, що стосується репрезентації жінок» [8, с. 49].

Окрім створення образу радянської жінки, дослідники в даний час знову повертаються до питання про державну політику щодо ставлення до жінки-матері та її впливу на жіночу повсякденність. Про це продовжує писати О. Хасбулатова [18], відзначаючи, що «репродуктивні права жінок, сімейні відносини, бюджет – все це жорстко контролювалося державою і в післявоєнний період, і в 1950-ті роки», крім того, «спостерігалася регламентація повсякденних практик працюючих жінок і виконуваних ними робіт».

Кінець 1950-х років – початок 1970-х років – це період, про який можна говорити, як про період лібералізації у відношенні не тільки сім'ї, але і самих жінок, які тепер були не об'єктом регулювання і розподілу обов'язків, а об'єктом поліпшення і турботи – про їхнє здоров'я, благополуччя» [18, с. 256].

2.3. Вільний від роботи час жінок-освітян

Постійна зайнятість жінок-освітян в 1940-х – 1950-х рр. у різних кампаніях фактично не залишала їм не тільки вільного часу, але і часу на сім'ю. Тут, застосовувався постулат більшовиків про те, що освітяни є найважливішою ланкою революційних перетворень в країні і «опорою радянського ладу».

Робота педагога дуже виснажувала та ще й оцінювалася за успішністю по предмету. Чим більше високих оцінок, немає невстигаючих – тим краще. Такі критерії часто приводили до штучно завищених оцінок і показників. Дуже суворо перевіряли оформлення шкіл – наявність портретів і гасел Леніна і Сталіна. Здебільшого у ході перевірок виявлявся дуже низький рівень ідейно-політичних знань і роботи [17, арк. 26-32].

Разом з тим, великі фізичні та нервові навантаження, а також реальна практика роботи з населенням показувала, що в літній час в сільській місцевості практично неможливо було залучити населення будь-якого віку до загального початкового навчання через велику зайнятість у сільському господарстві, або галузях народного господарства в містах. Так чи інакше, сам розпорядок і річний цикл, змушував владу надавати освітянам відпустку в літній час.

Джерелами аналізу вільного часу жінок-педагогів воєнного та повоєнного періоду виступають інтерв'ю. Наприкінці 1940-х – 1950-х рр.: «... на першому місці протягом усього життя була робота. Всі робочі моменти були понад родинної злагоди і побутової». Педагог А.І. Низова розповідала: «Час розподілявся по необхідності. Якщо треба – йдемо з хлопцями на природу, розводимо багаття, розповідаємо цікаві історії і не помічаємо, що вже темніє. А вдома теж чекають теплоти і уваги. Зрозуміло, сім'єю і миром в ній я дуже дорожила» [51].

Педагог О.М. Шістєрова говорила про розподіл робочого і вільного часу так: «Весь день, а часто весь час, витрачався на роботу: проведення занять і підготовку до них, відвідування бібліотеки, або відвідування книгарень; громадські та партійні навантаження ... Додому я ходила тільки поїсти, а потім знову йшла на роботу. У той час було прийнято, якщо не працював клуб, то приходити в навчальний заклад для проведення будь-яких заходів, підготовки до будь-яких свят і просто поспілкуватися – «на посиденьки» [9].

Таким чином, у 1940-х – 1950-х рр. жінки-педагоги були не тільки центром освіти, а й центром культури, організації та діяльності гуртків, факультативів, провідниками радянського способу життя. У цих умовах жінки-освітяни були незамінними фігурами не тільки поширення ідей і знань, а й організації населення. Проте, джерела фіксують і особисте, сімейне життя і навіть сімейний відпочинок на морі, який з'являється у освітян з 1950-х років.

Дотримуватися балансу між роботою та відпочинком було дуже складно. 80 % часу жінки-педагоги витрачали на роботу: підготовку до занять, суспільно корисну роботу. Домашнім справам та відпочинку виділялося лише близько 20 % часу. Зі спогадів педагога 1940-х –1950-х років: «На першому місці була робота. Всі робочі моменти були важливішими за наш побут та дозвілля».

До кінця 1940-х років більшу частину території УРСР було радіофіковано. У кінці 1945-го року почався випуск вітчизняних телевізорів. Проте у побуті вони були великою рідкістю. Їх встановлювали у громадських місцях. Популярними місцями масового відпочинку залишалися парки культури та відпочинку, будинки культури та клуби. Люди, які жили у тісних приміщеннях, проводили вільний час на подвір'ї. Тут споруджували спортивні майданчики [28, с. 69-70].

До речі, для багатьох педагогів спорт був улюбленим видом дозвілля, майже у кожної родини були лижі, ковзани, м'ячі. Найдоступнішою формою проведення вільного часу був похід у кіно. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років вийшла понад сотня нових фільмів. Найбільшу популярність мали

фільми про війну – «Молода гвардія» та «Повість про справжню людину», зняті в 1948 році.

Інша поширена тема для кінематографу повоєнних років – мирне життя, ідейне та громадянське дорослішання людини (фільми «Велика сім'я» та «Діло Румянцева» (1950-ті роки). Популярною була комедія «Кубанські козаки». Також на радянських екранах з'явилися і так звані «трофейні фільми». Комедійні, музичні та пригодницькі, вони були безпечні з точки зору ідеології, тому їх показували у кінотеатрах. У 1940-ті – 1950-ті роки спостерігалися відмінності між організацією дозвілля педагогів міської та сільської місцевості. Сільські педагоги відпочивали влітку, переважно у своїх селах. Виїхати до моря вони не мали змоги через відсутність коштів. Також за їхнім господарством потрібен був догляд. Також жінки-педагоги з села часто виступали перед місцевим населенням із концертними програмами, співали пісні, читали вірші, організовували вистави [28, с. 76-82].

Найбільш розповсюдженими були одно- триденні екскурсії з сільської місцевості до великих міст, аби відвідати цирк, театр, музеї тощо. Влітку організовували виробничі бригади для заготівлі сіна для колгоспу. У деяких жінок-педагогів з міського населення 1940-х – 1950-х років ХХ ст. з'явилася можливість відпочивати на морі. Однак на те, щоб відпочити разом з чоловіком, грошей не вистачало. Тому їздили на море по черзі.

Також у цей час набула розповсюдження така форма організації дозвілля жінок-освітян разом із учнями, студентами як екскурсія. Переважно вони організовувалися у канікулярний час. Наприклад, за даними Шосткінського міського відділу народної освіти Сумської області викладачами історії міста протягом 1948/49 навчального року були проведені екскурсії до Новгород-Сіверського, Путивля, до найближчих монастирів, шведських могил XVIII ст., стоянок первісних людей в районі Десни [16, арк. 20].

Серед найпоширеніших видів дозвілля виділялося читання. Обмін книжками з друзями, товаришами по службі, відвідування бібліотеки,

прагнення створити власну бібліотеку були важливими складниками поведінкової стратегії освітян.

Намагались купити книжки (переважно художні) за будь-якої можливості. Коли був дефіцит останніх у 1940-х – 1950-х роках, їх часто можна було придбати в сільських книжкових магазинах під час відряджень або відвідування села. Тут лежали на полицях книжки, які моментально розкуповували в місті. Найчастіше читали радянську і зарубіжну класику.

Обов'язковою складовою частиною ідейно-виховної діяльності освітянського контингенту було читання художньої літератури ідеологічної спрямованості. Як показали перевірки і тут у значної частини педагогів були великі проблеми. У Буринському районі Сумської області з усіх перевірених педагогів тільки декілька читали роман «Молода гвардія». Основною причиною слабкої ідейно-політичної роботи серед педагогічних кадрів перевіряючі вважали недостатній контроль з боку районних та міських комітетів партії, керівництва навчальних закладів. На думку партійних контролерів відділи народної освіти теж самоусунулися від ідейно-політичного виховання освітянських кадрів, вважаючи це не своєю справою. Для покращення справи пропонувалося доручити районним методичним об'єднанням вчителів в обов'язковому порядку вивчати «Короткий курс історії ВКП(б), біографію Сталіна, його останні роботи. Кожен педагог мав прозвітувати перед керівництвом методичного об'єднання і перевіряючими [14, арк. 8-14].

Обов'язково підписувалися не лише на газети, а й на журнали – суспільно-політичні, літературні, професійні та ті, що пов'язані з хобі й захопленнями. Ціна на них була доступною. Жінки вели зошити (альбоми, блокноти), куди записували вірші й пісні, котрі їм подобались. Педагоги брали участь у художній самодіяльності: концертах, виставах, співали в хорі. Існували аматорські об'єднання – клуби самодіяльної пісні.

Жінки-освітяни любили також читати вірші, особливо С. Єсеніна, Є. Євтушенка, Б. Ахмадуліної, В. Тушної. Кілька разів на місяць відвідували театри, концерти популярної музики; якщо була можливість – слухали оперету

(гастролю) й органну музику (в інших містах). Часто бували в кінотеатрі. Відвідували музеї у своєму та інших містах, виставки картин, фотографій.

Прагнули жінки-педагоги й купити туристичні путівки з метою подивитися пам'ятки культури в СРСР і за кордоном, але далеко не всі мали таку можливість. Багато представників освітянської інтелігенції навіть не могли собі дозволити відпочинок біля моря.

У 1940-х – 1950-х роках дуже популярним видом дозвілля серед інтелігенції став активний відпочинок. Часто виїжджали до лісу або до річки, збирали гриби, ягоди, суцвіття дерев і трав, влаштовували велосипедні прогулянки містом або за його межами. Поширеним видом аматорського спорту серед педагогів були ковзани, набули популярності лижі, спортивний і гірський туризм, альпінізм.

Зберігалася традиція піших прогулянок парками, скверами, вулицями. Хобі у жінок було переважно в'язання та шиття. До свят у трудовому колективі зазвичай готували гумористичні стінгазети, привітання для колег з нагоди ювілеїв у віршованій і пісенній формах. Зустрічі та свята в трудовому колективі були для педагогів традицією. У вихідні або святкові дні відвідували родичів або друзів [30, с. 22-24].

Важливою була і домашня робота. Жінки часто проводили вечір вихідного дня за прибиранням та прасуванням. Зазвичай до домашніх свят та урочистостей (днів народження, ювілеїв, Нового року, 8 Березня, 7 листопада) складали вірші, жартівливі поздоровлення. Ювілярам, винуватцям свята дарували квіти, під гітару співали пісні.

Перед святами педагоги проводили інформаційну роботу з учнями та населенням. Вони знайомили з історією свята, традиціями його святкування та ін. До кожного державного свята жінки-освітяни готували художні номери та виступали з ними перед глядачами. Особливе значення партійним керівництвом надавалося таким святам, як річниця жовтневих подій 1917 р. та 1 Травня. Ці свята завжди мали в собі політико-ідеологічний підтекст. Як згадувала вчителька Буринської середньої школи Сумської області «7 листопада завжди

була демонстрація і хоч дощ, хоч сніг, завжди маєш приймати в ній участь» [14, арк. 19].

У дослідженні Ж. Чернової відзначається, що, незважаючи на полегшення трудового графіка працюючих матерів в 1950-ті рр., «зважаючи на недостатнє соціальне забезпечення і свою завантаженість радянські працівниці-матері змушені були користуватися сторонньою допомогою – родичів, знайомих, друзів, які могли б надати допомогу в догляді за дітьми. В іншому випадку, працююча жінка-мати опинялася в невідгідному становищі» [32]. Про трудові будні робітниць також писала А.Г. Григор'єва [43], яка вказала на невирішеність житлового питання, низький рівень заробітної плати та доходів основної частини радянського народу, недостатню забезпеченість побутовою технікою, що не могло не позначитися на побуті радянських жінок в цей період.

Значним етапом у вивченні міського побуту радянських людей є праця Н.Б. Лебина [44], у якій були відображені такі аспекти, як міська повсякденність, харчування, одяг, житло, мода, дозвілля і використання вільного часу.

Аналізувати особливості радянських і пострадянських досліджень побуту жінок в період «відлиги» є неможливим без опори на відому статтю професора Н.Л. Пушкарьової [45], у якій автор звернула особливу увагу на зміну парадигми в тоталітарному радянському суспільстві, чітко розділяючи ідеологічні концепції гендерного підходу. Цей період (до середини 1950-х рр.) був названий нею «тотальний андрогін» [45, с. 9-10] і далі отримав назву «криза гендерного порядку». Для першого, виділеного нею, періоду була характерна особлива гендерна мобілізація, через що почалася Друга світова війна, і у період якої відбулося «гендерне стирання» у професіях, оскільки жінки виконували не зовсім жіночу, часом шкідливу для їх здоров'я роботу [23].

Поряд з професором Н.Л. Пушкарьовою про методи гендерних досліджень писала А.В. Белова в статті «Жіноча повсякденність як предмет етнологічного вивчення», у якій зазначається «додатковість», «вторинність» і навіть «екзотичність» історичної фемінології, незважаючи на проведення

фундаментальних досліджень в області жіночої повсякденності (в тому числі і радянських жінок) і застосування конкретно-історичних методів.

Жіночий побут в період «відлиги» став об'єктом вивчення І. Виниченко, яка розглядала жінку крізь призму моди і охарактеризувала жіночий костюм «як історичний адресат, як маленьку частинку життя народу». Виділивши особливості створення «радянського стилю», вона вказувала на те, що дослідження практик поводження з одягом є одним з наочних аспектів, оскільки дає можливість розглянути невидимі моменти повсякденності радянських жінок [1].

РОЗДІЛ III. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

3.1. Соціальний портрет студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України

Відомий державний діяч НДР Еріх Хоннекер, неодноразово відмічав, що студентам відводилося «важливе місце в рядах будівників соціалістичного та комуністичного суспільства» (цит. за Штарке) [53, С. 13]. Звідси можемо говорити, що контроль над вихованням студентів мав дати радянській владі гідних продовжувачів комуністичного будівництва. Саме тому держава прагнула якнайширше охопити усі сфери життя молодшої людини. Виховання в рамках « нової моралі » та педагогічної доктрини визначало повсякденність однією з ключових сфер, котра потребувала контролю та регламентації.

У 40-50-ті роки ХХ століття складається чітке розуміння студентського статусу. За І. Рубіною, студентство можна визначити, « як велику суспільну групу, яка служить джерелом поповнення основних загонів інтелігенції, зайнята діяльністю по підготовці до висококваліфікованої розумової праці, таку, що приймає активну участь у різноманітній суспільно корисній діяльності » [40, С. 30]. Тобто за студентами закріплюється статус майбутніх представників радянської інтелігенції. Бути студентом означає певний престиж та гарантії у майбутньому. Процес здобуття вищої освіти у свою чергу набуває певної універсальності і охоплює якомога більше сфер, задля якнайкращого виховання радянського студента, на якого покладаються великі надії. У добу застою складається суспільна думка про те, що тільки наявність вищої освіти здатна сприяти досягненню успіху та якнайкращому облаштуванню життя.

40-50-ті роки стали часом масового напливу молодих людей до вищої школи. В брежнєвське двадцятиліття студентська аудиторія збільшилася в декілька разів, разом з тим розширилася та структуризувалася мережа вищих навчальних закладів, збагатилася їх матеріально-наукова база. У кожній області

республіки в ті часи налічувалося до п'яти вишів і, важлива деталь, хоча б один з них мав бути педагогічним [6, С. 561 – 563].

До прикладу, Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя в означений період був одним із провідних вишів країни. Цей осередок знань виховував не просто педагога, а справжнього бійця ідеологічного фронту, і це неодмінно відобразилося на студентському повсякденні майбутніх вчителів, тим більше плановий набір студентів лише зростав [42]. Існувала постійна потреба держави у педагогічних кадрах, а професія педагога була пріоритетною серед студентів.

Студенти в зазначений період були активними учасниками вишівського життя – комсомольцями, спортсменами, науковцями. В 9 із 10 випадків, зазвичай студентами педагогічних вишів були вихідці з сільської місцевості. Адже більшість студентів навчання у виші розглядали, як можливість вирватися з села, а не повернутися на роботу в село, як вважала влада.

Основними відгалуженнями студентського повсякдення були – навчально-наукова діяльність, побутова та дозвілля. Ці три складові повсякденного життя стали справжнім стержнем на якому вибудовувалось життя кожного студента [31].

Навчально-наукова діяльність займала до 70 % життєвого часу радянського студента. У навчанні була помітна постійна присутність комсомолу, що допомагав першокурсникам, висміював та перевчав двієчників і міг вплинути на виключення студента з інституту саме за неуспішність. Загалом відсоток успішності, наприклад, у НДПІ за двадцятиліття застою ніколи не спускався нижче позначки 90 %, але нарікання на недостатню успішність все ж мали місце [42].

Ідеологічну складову навчання у вищій школі яскраво демонструє Клятва студента педагогічного вишу. Такі її формулювання, як «щира вдячність Комуністичній партії за велику честь навчатися...», «свято виконувати заповіді дорогого Ілліча», «мірою свого життя і діяльності вважати моральний кодекс будівника комунізму», відверто натякали на пропагандистську місію студентів.

Не останнє місце в навчальному житті займали і відверто пропагандистські, так звані, суспільні дисципліни, покликані прищепити комуністичний світогляд. В цьому ключі відбувалися різноманітні наукові конкурси, конференції і т.п. Студенти вважали нормальним явищем складати вірші, писати твори та наукові роботи на партійні теми.

Студентські наукові роботи тих часів показували надмірну героїзацію селян і моралізаторства. Роботи виконувалися без вступу, що нагадувало науково-популярний стиль. Пронизані посиланнями та зверненнями до марксистсько-ленінських ідей та цінностей, описом сучасного облагородження села комуністичною владою. Можна припустити, що в такий спосіб студенту прищеплювалося розуміння вибору «правильної» теми (революція, війна, героїчна боротьба) та виконання роботи у відповідному напрямку [25, с. 111].

У цей час на базі педагогічних вишів існували наукові гуртки. Масова участь у гуртках – це не лише результат пропаганди, чи примусу, це показник відсутності наявних альтернативних джерел розвитку та пізнання.

Педагогічні виші постійно стикалися з проблемою відсутності комфортного та спеціалізованого навчального простору. Основним місцем навчання студентів були зазвичай старі, не оновлені корпуси. Про нестачу навчального місця нагадувало зростання контингенту студентів. Доходило до того, що деяким групам студентів педагогічних вишів не вистачало аудиторій для заняття і тому вони йшли слухати лекцію чи проводити семінар деінде. Та варто зазначити, що виховання педагогів мало здійснюватися у належних умовах, що не впливали б на якість здобутих знань [37].

Важливою складовою портрету жінки-педагога, значущою для сприйняття її образу, є її зовнішній вигляд. Тому характеристику уявлень про психологічну сутність педагога почнемо з відтворення зовнішнього вигляду в різні періоди радянської влади. Спогади про зовнішність жінок-освітян дають можливість відтворити сукупний образ радянського освітянського контингенту і простежити його зміни, тому що зовнішній вигляд, манери, характер дозволяє

виявити специфіку і більш детально охарактеризувати ту чи іншу соціальну групу суспільства.

Не всі жінки-освітяни, мали можливість одягатися, як «франти», тому що скромний освітянський дохід не дозволяв мати навіть один хороший костюм. За спогадами, подають такі образи: жінка-педагог одягнена також, як і хлопці: в домоткану спідницю, постолі, волосся заплетене в косу. Інша одягнена в міське плаття, зверху кожух. В цей же час, міські освітяни одягнені краще. Спогади відображають шовкові сукні, тифельки або чобітки, іноді навіть зустрічаються ажурні панчохи.

Образ освітянки: волосся зачесане у вузлик. Одягалася завжди скромно, темного кольору сарафан або спідниця з жилеткою, обов'язково біла блузка. Аналізуючи спогади можна відзначити, що всі образи педагогів в 1940-і роки схожі. Скромний дохід дозволяв купувати, тільки необхідний одяг. У гардеробі в педагогів був як правило тільки один комплект одягу. Разом з тим, певний дрес-код був присутній. Переважали темний колір і скромність в одязі. У сільській місцевості педагоги одягалися гірше, це було пов'язано з постійними затримками заробітної плати, відсутністю магазинів і необхідних товарів [55].

Іноді педагоги носили домотканий одяг, постолі або валянки. Ці елементи одягу збереглися до 1950-х років. Проте, не дивлячись на всі труднощі і складнощі, викладачі намагалися одягатися охайно, хоча і скромно.

Зовнішній вигляд радянського викладача, якщо ґрунтуватися на описах самих педагогів, а також студентів того часу, був у переважній більшості традиційним в радянські роки. Майже завжди одягнені в строгі костюми або сукні жінки, в більшості випадків повна відсутність макіяжу. Волосся завжди зачесане, у жінок – це або зазвичай, коротка стрижка, «що стала наслідком браку часу», або «довге волосся, охайно зібране в пучок».

У повоєнні роки деякі жінки-освітяни почали наносити макіяж, але це були поодинокі випадки: «Вона вразила мене тим, що була проста: довге світле волосся, яке вона постійно збирала в пучок на потилиці; з зеленими очима, довгими віями, остреньким носиком і яскраво нафарбованими губами». Макіяж

став поширюватися тільки наприкінці 1950-х років. Відносно одягу, протягом усього радянського періоду зберігався його жорсткий регламент і консервативність.

Для чоловіків – костюми, для жінок – сукні і сарафани, перевага віддавалася темним і неяскравим кольорам. Таким чином, можна зробити висновок, що стриманість зовнішнього вигляду викладача була частиною суворого регламенту, оскільки його одяг і зачіска були важливою складовою виховної роботи серед студентів.

Ми також проаналізували манери та поведінку педагогів. Дійшли до висновку, що освітяни завжди були інтелігентними, рідко підвищували голос, водночас були строгими і вимогливими. «Зовнішній вигляд і культура поведінки педагога невіддільні одна від одної, вони доповнюють один одного» [29].

Спогади наступним чином відображають цей бік вигляду викладачів: «Ольга Володимирівна Смирнова вразила мене тим, що була проста. Я ніколи не чула, щоб про неї відгукувалися погано ... скільки цікавих свят проводила з нами, скільки виробів ми з нею переробили. Якщо ми, дівчатка, сварилися, Ольга Володимирівна завжди намагалася помирити нас так, ми тут же забували всі образи. Відмінними рисами її були: постійне самовдосконалення, самокритичність, ерудиція і висока культура праці... праця викладача – це чудове джерело для безмежної творчості» - розповідала Віхарева Ангеліна Костянтинівна.

Таким чином, викладачі завжди прагнули бути прикладом і зразком для своїх учнів. Елементами повсякденного педагогічного стилю були дисциплінованість, шанобливе ставлення до досліджуваного предмета, справедливість в оцінці знань, вимогливість до себе. Відзначалося також прагнення освітян до самовдосконалення і, як наслідок, до постійної самоосвіти, бажання не зупинятися на досягнутому. Відзначалися також ерудиція і висока культура праці педагогів.

Сприйняття жінки-педагога в радянському суспільстві характеризувалось в позитивних, і навіть захоплених тонах, іноді надаючи вирішальний вплив на життєвий вибір молоді. Підсилюють сприйняття педагога і повсякденні побутові умови, які прослизують у спогадах: «в селах в той час не було світла, радіо, тому для нас вчителька була чимось «святим» [26].

Чому ж саме професія викладача? Вони відповідали так: «задоволення від виховання», «любов до дітей», «протягом всієї трудової діяльності любов до обраної професії не згасла донині».

Таким чином, підбиваючи підсумок, хотілося б відзначити, що соціально-психологічне обличчя радянських жінок-освітян зазнало істотних змін. Перш за все, це відбилося на зовнішньому вигляді педагогів. Якщо в 1920-і роки – це найчастіше бідно одягнені люди, які мали тільки один комплект речей і взуття, то вже в 1940-і роки педагоги, в першу чергу жінки, прагнули виділятися із загальної робітничо-селянської маси, а до 1960-х – 1970-х років викладачі й взагалі намагалися одягатися відповідно з новими модними тенденціями.

Жінки-освітяни починають користуватися косметикою, робити зачіски і стрижки, згідно моді. Чоловіки менш прискіпливо ставилися до свого зовнішнього вигляду, практично всі обходилися одним костюмом протягом декількох років, причому не відчуючи при цьому дискомфорту.

Також зміни відбулися в освітньому рівні педагогів, і змінилося їх соціальне походження. Боротьба за створення безкласового суспільства, постійні чистки викладачів з кінця 1940-х років суттєво вплинули на соціальний склад освітянського контингенту.

3.2. Меню, житло та заняття студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України

Студентський побут у вищих педагогічних навчальних закладах України протягом всього досліджуваного періоду був неоднозначною сферою. Тривалий час існувала, продовжена у часі житлова проблема – постійно прибуваючому студентству не вистачало кімнат в гуртожитках. У 1948 році гуртожитком були забезпечені лише 59 % студентів [14, арк. 15]. Голова профбюро музично-педагогічного факультету НДПІ В. Бурнос зауважив: «Гуртожиток – це наш дім, і від того як влаштований наш побут залежить засвоєння знань в навчальних аудиторіях» [14, арк. 29]. Але не надто зразковою, незважаючи на декларованість, була дисциплінарна робота в житлових приміщеннях, не всюди було чисто й охайно, як того вимагав «кодекс будівника комунізму» [27].

У гуртожитках також був поширений звичай залучати студентів до ремонту зламаних речей, житлових приміщень, прибирання снігу взимку і т.д. – все це частина трудового виховання у колективі, адже як зазначав І. Ільїнський «зоною боротьби за комуністичну мораль є не тільки виробництво, але й побут молоді» [26, С. 144]. Цілком успішною можна назвати ідеологічну роботу в гуртожитку. Тут постійно оновлювалися стінгазети, діяв радіовузол, читалися лекції.

Чималою була матеріальна залежність студентів від власної стипендії та батьків. Н. Хоменко зауважила, що «стипендія не давала можливостей для забезпечення реальних потреб студента» [48].

Студенти вищих педагогічних навчальних закладів України протягом досліджуваного періоду майже не слідували за модою, в одязі та зовнішньому вигляді були стереотипними та стриманими. Якщо у студента з'являвся одяг відмінний від звичного, його одразу записували до «мажорів». Моду задавали хіба що факультети іноземних мов, адже там навчалося найбільше молоді з міст, а не з сіл.

Зі свідчень А. Шкуліпи, можна зрозуміти, що в селах існувала проблема зі звичайним повсякденним одягом навіть у 1950-х роках, не говорячи вже про одяг «новомодний».

Схожу ситуацію було прослідковано і на прикладі харчування студентів вищих педагогічних навчальних закладів України протягом досліджуваного періоду. Молоді люди були невибагливими, харчувалися здебільшого домашніми продуктами, мали традиційний для застою, нехитрий раціон. М'ясні вироби не продавалися, як у торгівельній мережі міста, так і в інститутських буфетах та столових. Саме останні, були бюджетними місцями де міг харчуватися студент. Зазвичай, звичайний обід коштував до 70 копійок.

Меню в їдальнях вишів переважно було таким: суп молочний – приблизно 16 копійок, рагу овочеве – 9 копійок, компот – 5 копійок, 200 грамів хліба – 2 копійки, котлета – 18 копійок, чай – 2 копійки [14, арк. 14].

На вітринах буфетів були в недостатній кількості кисло-молочні продукти і ковбаси, і навпаки у великій кількості були дієтичні обіди [15, арк. 65]. Якщо виробів з м'яса бракувало, то пиво в буфеті було завжди, що наштовхує на висновок про те, що пиво не сприймалося серйозним алкогольним напоєм.

Все ж влада намагалася оточити студента деяким комфортом: провадилися заходи щодо покращення побутових умов, гуртожитки забезпечувалися технікою, налагоджувалося медичне та побутове обслуговування студентів, відкривалися їдальні і т.п.

Рівень життя жіночого освітянського контингенту протягом усього радянського періоду був невисоким. Громадянська війна, НЕП, Друга світова війна і постійні зміни в політиці комуністичної партії змушували педагогів перебувати як в моральній, так і матеріальній напрузі.

У другій половині 1940-х років матеріальне та фінансове становище педагогів залишалося складним. Особливо воно погіршилося в умовах голоду 1946/47 років. Керівництво надавало відчутну продовольчу допомогу східноєвропейським країнам «народної демократії», кинувши напризволяще власний народ. Увівши надмірно завищені в умовах посухи і неврожаю ціни на

хліб, Москва прирєкла на голодне існування сотні тисяч українців, в тому числі і педагогічних працівників. Особливо загрозливою стала ситуація взимку 1947 р., коли більшість учителів протягом більше ніж 4 місяців не отримували ні хліба, ні борошна. Щоб хоч якось допомогти вчителям, РНК УРСР видала наказ про створення спеціальних їдалень для вчителів в обласних центрах та містах обласного підпорядкування. Однак це не надто допомагало поліпшити критичну ситуацію, тим паче, що далеко не завжди цей наказ виконувався [17, арк. 41].

Житлова та побутова сфера життя радянських людей в ХХ столітті зазнала ряд серйозних змін: електрифікація, газифікація, проведення водопроводу і каналізації, зміна характеру житлових будинків, все це не могло не відбитися на структурі повсякденного життя радянських громадян. Зі зміною радянського побуту трансформувалися і такі компоненти повсякденності, як господарське життя людей, якість життя, меблі та інші предмети домашнього ужитку. Дані зміни є основними при аналізі повсякденного життя, саме тому ми вважаємо за необхідне виявити, які зміни вони зазнали в ході радянської історії.

Однак слід зазначити, що жіночий освітянський контингент, як соціальна група нового радянського суспільства була поставлена в умови за межі виживання. Незважаючи на це, ми вважаємо за необхідне розділити дану соціальну групу за територіальним принципом і розглядати умови життя сільських педагогів окремо від міських.

Специфікою нового житла було те, що відсутність окремих кухонь і ванних кімнат призводила до організації пралень у себе в кімнатах, від чого страждали як самі мешканці кімнати, так і їх сусіди – «повсюди панує дим, вологість і сморід ... ». Готували в основному на кухні або в коридорі, на грубці, через що кіптява і дим робили побут мешканців комуналок ще більш нестерпним.

У сільській місцевості ситуація теж була напруженою. Якщо в містах основна частина педагогів проживала в квартирах нового типу – «комуналках», у сільській місцевості житло освітянам повинна була надати сільська

адміністрація. На ділі ж, більшість педагогів була змушена самотійно шукати місце проживання, домовляючись з селянами. Однак, вільна житлоплоща в селах була або у заможної частини селянства, або у духовенства, що ускладнювало становище педагогів, як матеріальне, так і житлове, особливо після курсу на проведення колективізації в селі.

Як показують джерела, в першу чергу спогади, в більшості випадків у сільських педагогів був невеликий земельний наділ, який допомагав їм прогодуватися. Дуже частими були випадки звернення до викладачів з проханнями скласти різного роду документи за невелику, але в тих умовах просто необхідну плату (дрова, продукти харчування, промислові товари), хоча ще частіше подібні послуги надавалися безкоштовно. До того ж в селах в кожному господарстві була корова і молочні продукти завжди були в будинку.

При обстеженні стану педагогічних кадрів того часу, йдеться про важке матеріальне положення всього жіночого освітянського контингенту. Багато викладачів знімали житло: «Багато педагогів сільської місцевості живуть на приватних квартирах і потрапляють тим самим в деяку залежність від господарів. Інші педагоги проживають в будинках попів з відома партійних осередків, так як іншого приміщення для житла немає» [47, с. 48-51].

Таким чином, як свідчать джерела, за радянської влади докорінно змінилася житлова і побутова структура повсякденності освітянського контингенту. З'явилися нові типи житла, а разом з ними і нові умови життя. Більшість жінок-педагогів перебували в скрутному становищі: їм затримували заробітну плату, вони отримували за низькою категорією продовольства за картками, невирішеною залишалася і житлова проблема. Труднощі Другої світової війни це дуже ускладнили, становище педагогів було надзвичайно нелегким.

Питання культурно-побутових потреб і матеріального забезпечення жіночого освітянського контингенту постійно обговорювалися на засіданнях обкомів, райкомів ВКП (б). Вживалися заходи щодо підвищення і зміцнення авторитету педагога.

У найбільшій скруті перебували молоді жінки-педагоги, які приїжджали працювати до сільської місцевості. Місцеві органи освіти не мали можливості надати їм квартири і не завжди могли допомогти у вирішенні багатьох побутових питань. В результаті деякі з них були змушені виїжджати.

Питання про поліпшення матеріально-побутового становища жінок-освітян неодноразово розглядалося. Було вирішено навести порядок в постачанні викладачів хлібом і товарами першої необхідності; також викладачів прикріплювали на харчування до їдалень у тих населених пунктах, у яких вони проживали.

Для педагогів у сільських місцевості колгоспами організовувався продаж за державними цінами картоплі, овочів, а також молочних продуктів, але тільки після виконання колгоспами плану держзаготівель.

Всім педагогам виділялися земельні ділянки для індивідуальних і колективних городів і надавалася допомога в придбанні насіння картоплі і овочів у колгоспів і торгуючих організацій. Мізерний пайок отримували освітяни за картками, неналежне було й медичне обслуговування, так як багато лікарів і медичних сестер були мобілізовані на фронт [28, с. 96-98].

Таким чином, у 1940-х роках, значних змін в умовах життя радянських освітян не відбулося. Багато педагогів не мали власного житла, їм доводилося орендувати кімнати у місцевих жителів. Саме на це витрачалася істотна частина заробітної плати: 200-250 рублів з 400 рублів. Проживали в одноповерхових або двоповерхових дерев'яних або кам'яних будинках, із зручностей зустрічався водопровід, гаряча вода була відсутня, милися в лазнях. З меблів могли дозволити тільки найнеобхідніше: стіл, ліжко, сервант або шафа.

Сільські педагоги, на відміну від міських, мали ряд пільг. Місцева сільська адміністрація з 1950-х почала надавати житло і пільги в розмірі 50% з оплати житла, а також безкоштовне забезпечення дровами на зиму. Іноді педагогів селили до місцевих жителів, що було краще, особливо для самотніх.

Однак були і негативні сторони життя в сільській місцевості: були відсутні зручності, «а дрова, які привозила адміністрація доводилося колоти

самим, добре було тому, у кого чоловік ... а якщо ти самотня дівчина ?!» - згадує вчителька Н.Ю. Панкова. Саме тому багато педагогів намагалися знаходити роботу за місцем проживання, так як молодим фахівцям з невеликим заробітком без допомоги рідних було важко вижити. Педагог А.С. Смирнова згадує: «Жили ми з батьками, тому був і окремий стіл, і ліжко. Самі собі дозволити купити нічого не могли».

Як наслідок, більшість педагогів милися в лазнях, їжу готували на газових плитках або спеціально обладнаних печах. У кожній кімнаті стояла піч – «буржуйка», яку обертали фольгою і топили кожен день. Іноді купували газ в балонах. З побутових предметів в 1950-ті роки з'явилися телевізори: «Рекорд» і «Знамя». Була одна програма, частіше за все, як зазначають педагоги, дивилися фільми або фігурне катання. З'являються холодильники, пральні машини, магнітофони, радіоприймачі та інші побутові предмети, що значно поліпшило і полегшило побутове життя жінок-освітян [28, с. 112].

Необхідно відзначити, що матеріальне і побутове становище сімейних педагогів, було краще, ніж у самотніх. Як показують джерела, якщо чоловіки у жінок-освітян працювали в промисловості або в науковій сфері, то такі сім'ї жили добре і могли дозволити собі купити раніше інших сімей пральну машину, телевізор, автомобіль або поїхати відпочивати на море, а іноді навіть за кордон.

Педагог В.І. Платонова згадує: «Одного разу чоловік з Москви привіз колонкову шубу, вона була дуже красива, але одягнути я її так і не змогла. Соромилася, коштувала вона набагато більше мого доходу. Тому і продала в таємниці від чоловіка. Багато колег і без того мені заздрили, у мене було все – квартира, машина, дача, відпочинок на морі. А ось інші навіть квартиру не могли отримати, роками стояли в черзі на житло».

Таким чином, побутові умови життя жінок-освітян у 1950-х роках істотно змінилися. З'явився водопровід і каналізація, побутова техніка та інші предмети, які полегшували домашній побут педагогів. Однак проблемним залишалося газове опалення і гаряча вода, яка була відсутня практично у всіх місцевостях.

Важливою складовою обов'язків радянського педагога була громадська робота. Вона займала особливе місце в діяльності кожного освітянина. Працівників народної освіти лідери більшовиків з перших днів радянської влади закликали до подолання вузьких рамок педагогічної діяльності, вважали найважливішим напрямом нової педагогіки – «зв'язати педагогічну діяльність з завданням соціалістичної організації суспільства» [33].

Тому громадські доручення будувалися на основі партійних вказівок, а педагоги повинні були поширювати і пояснювати суть нових ідей населенню в цілому. В основі були ідеї комунізму, матеріалістичного (на противагу релігійному) світогляду, інтернаціоналізму в сенсі рівноправності націй і народностей. Особлива увага у виконанні громадських доручень приділялася ідеологічним кампаніям, що впливали з ключових напрямків будівництва соціалізму (комунізму). У роки Другої світової війни – це була активна протидія ідеології нацизму, організація виборів.

Всі ці та багато інших громадських обов'язків педагоги повинні були виконувати у вільний від роботи час, тобто жертвувати своїм відпочинком, особистим життям або підготовкою до занять. Однак зміст і форма громадських обов'язків, а також ставлення педагогів до громадської роботи поступово змінювалися.

Педагог Т.В. Птицина – ветеран педагогічної праці – вела щоденник за часів Другої світової війни. 23 квітня 1943 року вона була включена в робочу бригаду із заготівлі дров для військового госпіталю. Як зазначає педагог, складною була проблема в наданні робітникам бригади обмундирування, але начальство госпіталю швидко вирішило цю проблему [10, с. 57].

У післявоєнні і особливо в 1950-і роки відбувалося зростання членів партії, зміцнення таких громадських організацій в школах, як піонерія та комсомол, кількість громадського навантаження на освітян істотно знижується. Проте, навчальні заклади залишаються найважливішим плацдармом в справі виховання нового покоління, а педагоги найбільш авторитетними людьми, як в місті, так і селі. Дане положення було викликано також і тим, що після смерті

Сталіна починається новий період в історії СРСР, іменованій істориками «відлигою».

Обов'язковим пунктом громадських обов'язків педагогів була агітаторська діяльність, тому що в кожному навчальному закладі була своя виборча діляниця. Відповідно з цим між педагогами відбувався поділ на свої мікро-ділянки, кожному освітяну давали під керівництво 2-3 багатоквартирних будинки, на селі через нестачу педагогів давали цілі вулиці або квартали. В ході цієї роботи, педагоги повинні були обійти всіх мешканців, переписати їх, потім проводити щотижневі зібрання – лекції з виборцями. На таких зібраннях обговорювалися політика партії, міжнародне становище, закони. Від руки заповнювали запрошення на вибори кожному виборцю. У неділю в день виборів, кожен педагог повинен був бути присутнім до тих пір, поки всі жителі з «його будинку» не проголосують [24].

В даний час дослідниками повсюдно підкреслюється, що, незважаючи на матеріальну підтримку матерів державою, на жінку лягала подвійна відповідальність. Жінка була мобілізована не тільки як репродуктивна сила, а й як працівниця на виробництві та як трудовий ресурс для підвищення продуктивності праці. На сучасному етапі залучаються все більше фотографічних, кінематографічних, мемуарних матеріалів і інтерв'ю, це дозволяє найбільш повно реконструювати побут городянок в період «відлиги».

3.3. Дозвілля студентів та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів України

Формальне дозвілля стало справжнім оплотом комсомолу, адже саме йому належала організаційно-культмасова монополія. Основу формального дозвілля становила художня самодіяльність, спорт, культпоходи та екскурсії, зустрічі з відомими людьми і таке інше. Офіційне дозвілля було добре розвинуте та злагоджене. Відбувалися різноманітні дозвіллеві заходи, діяли різні колективи, ансамблі. Дозвіллям студентів вищих педагогічних навчальних закладів України вважався і збір урожаю в колгоспах.

Структура неформального дозвіллєвого напрямку свідчить про широкий спектр формотворень, постійною базою яких для студентства виступав гуртожиток, рідше інші неформальні осередки (кінотеатри, танцювальні майданчики, приміщення вишів і т.д.). Серед численних видів неофіційної частини дозвілля студентів вищих педагогічних навчальних закладів України слід назвати цикл особистих святкування – день народження, весілля і т.п. та цикл загальнодержавних свят – День знань, День студента, Новий рік, 8 Березня, травневі свята.

Неформальне дозвілля також виступало джерелом девіаційних процесів – зокрема, хронічної пиятики, що приводила деяких студентів до медвитверезника, а отже, і до виключення з вишів. Також у процесі неофіційного проведення вільного часу студентами вищих педагогічних навчальних закладів України, відбувалися інтернаціональні контакти з молодими людьми. Виникали різноманітні конфлікти, бійки. Порушення «ідилії» між братніми народами каралося суворо, їх виселяли з гуртожитків, змушували лагодити зламані речі в кімнатах [23, С. 105].

У вищих педагогічних навчальних закладів України існували власні традиції неформального дозвілля. Іноді Новий рік студенти і викладачі святкували безпосередньо в аудиторіях. Звідси зароджувалися неформальне спілкування між ними [12, С. 35].

Ознайомлюючись з наявними джерелами, котрі проливають світло на дозвілля студентів вищих педагогічних навчальних закладів України, можна говорити, що дозвілля це не лише сфера розваг, а й площина протесту та незгоди. Підтверджує цю думку приклад літературних студій, що діяли на базах, зазвичай, філологічних факультетів, і були місцем навколо якого гуртувалися прогресивні студенти.

Через «неправильні» вірші з членами таких літстудій неодноразово проводилися роз'яснювальні бесіди, до гуртків приставляли інформаторів, а деяких очільників літстудій відстороняли від роботи. Учасники подібних студій згадують: «Серед студентських розваг провінційного міста літературна студія займала особливе місце... На студійних вечорах завжди була атмосфера емоційної напруги, іноді вона сягала високого градусу...Студія завжди була під пильним оком КДБ» [31, с. 79-80].

Популярністю серед студентів вищих педагогічних навчальних закладів України користувався саме неофіційний відпочинок, що розглядався самими студентами, як «справжній». Разом з тим у 40-х – 50-х рр. ХХ ст. форми дозвілля допомагали студентам пізнавати світ, розвиватися, як духовно, так і фізично.

Повсякденне життя студентів вищих педагогічних навчальних закладів України 40-х – 50-х років здається повністю вкладалося в загальносоюзний контекст. В епоху шаблонів та штампів по іншому й не могло бути. Та поруч з цим, завдяки залученню широкої джерельної бази, вдалося встановити, що педагогічні виші були територіями посиленої ідеологічної обробки молодой людини, що проникала у всі сфери студентського життя від навчання до дозвіллевих формотворень.

Стереотипне уявлення про застій, як «золоту осінь», за алегорією російського дослідника О. Шубіна, не завжди відповідає дійсності. І навіть на прикладі такої незначної сфери в масштабах радянського суспільства, як студентське життя, чітко прослідковуємо декларативність, дефіцит, засилля бюрократії та пропаганди, що спрямовувалася на схильну доволі еластичну

соціальну групу студентів. Структура культурного дозвілля складалася з теорії та повсякденної практики. Подібний розподіл пояснювався тим, що органи влади прагнули створити умови, при яких людина не просто отримувала емоційне задоволення, наприклад, від перегляду вистави, а й розуміла історичний контекст, смислове значення театралізованої вистави.

Однією з результативних форм кооперації теорії і практики культурного відпочинку виступала самодіяльність (драмгуртки, хори і т.д.). Цей вид проведення часу, особливо в 1950-ті рр., був дуже популярний. Цікаво, що до нього залучалися навіть іноземці. На таких заходах виступали іноземні студенти з концертом художньої самодіяльності, на якому хор виконував іноземні пісні.

Від студентів не відставали працівники металургійної промисловості Ленінграда. У 1957 р. для трудівників ленінградських заводів відкрили двері 44 гуртки художньої самодіяльності (серед них хоровий, драматичний, хореографічний та інші) [48].

Наприкінці 1950-х рр. функції художньої самодіяльності значно розширилися. Працювало безліч колективів художньої самодіяльності, гуртків прикладного мистецтва. На їх базі були створені агітбригади, які пропагували серед робітників літературно-музичні композиції, критикували дармоїдство і пияцтво. Незважаючи на насичений ритм роботи, не забували про підвищення культурного рівня самих учасників самодіяльності – проводилася політико-ідеологічне навчання, організовувалися зустрічі з діячами мистецтв, композиторами, поетами, відбувалося відвідування театрів і концертних залів.

Свої двері відкривали музеї, театри, будинки і палаци культури, клуби, бібліотеки і парки. На території міських і приміських парків проводилися виставки, фестивалі, карнавали, народні гуляння, концерти, зустрічі, покази кінофільмів та багато іншого. Відвідуючи їх, людина занурювалася в світ, наповнений красою та вишуканістю. У парках відбувалася популяризація молодих талантів в галузі мистецтва, музики, літератури.

Поряд з популяризацією музики в парках, палацах культури, бібліотеках і на інших культурно-масових майданчиках проводилися заходи, присвячені поезії, живопису, скульптурі, театральному мистецтву і т.д. Також проводилися тижні музики, день радянської літератури, день мистецтв, день художньої самодіяльності та ін. Різноманітність культурно-просвітніх заходів надавала можливість вибору найбільш близького варіанту відпочинку.

Для студентів організовувалися колективні відвідування театрів і концертів; зустрічі з артистами, письменниками, композиторами, художниками; екскурсії в музеї та на виставки; масові прогулянки за місто на автомашинах і пароплавах. Чи не забувалася, звичайно, і теорія – проводилися лекції-концерти з історії вітчизняного і зарубіжного мистецтва.

Проводилися вечори відпочинку як загальноінститутські, так і факультетські і курсові. На них проводилися концерти, демонструвалися кінофільми, в фойє організовувалися масові ігри, жартівливі лотереї і т.д. Проводилися танці, а в перервах розігрувалася вікторина [40].

Частина підлітків захоплювалася «буржуазною» музикою. 18 грудня 1956 року на конференції працівників профспілкових клубів, будинків, палаців культури і області з тривогою зазначалося, що в деякі інститути запрошуються оркестри, які «часом виконують пошленькіє пісеньки і випадкові танцювальні мелодії. Разом з оркестрантами на студентські вечори проникають «стиляги», які, як правило, крутяться біля оркестру, спілкуються вульгарним жаргоном і так далі. Це, безперечно, негативно діяло на деяку частину студентської молоді.

Але боротьба культактиву і комсомольських організацій у багатьох інститутах велася з цими «темними плямами» вкрай незадовільно. Як правило, диригентів танців на студентських танцювальних вечорах не буває, і тому багато студентів потрапляло під вплив поганих смаків.

Адміністративні заходи не завжди приносили результат, тому влада почала популяризувати класичний танець. Зокрема, розвивали роботу клубів бального танцю. Зацікавленість підлітків класичним танцем пояснювалася тим,

що «поступово вони почали виділятися із загальної фокстротної маси, деяким набридло фокстротне топтання».

Користувався значною популярністю серед різних верств населення кінематограф. До кінотеатрів вишиковувалися черги, незважаючи на підвищення цін на квитки, що пояснюється скоріше за все тим, що люди намагалися розважитися та відволіктися від щоденних проблем, пов'язаних з нестабільним економічним та політичним становищем.

Серед відвідувачів кінотеатрів була достатньо велика кількість жінок, адже саме вони складали більшість населення. Існували кінотеатри як для «буржуазної публіки», так і для «демократичних прошарків».

Кіно досить чуттєво реагувало на реалії революції, відбиваючи психологічну атмосферу у суспільстві. Було випущено більше двохсот ігрових картин. По кількості за жанрами перше місце займали любовні драми, друге – революційно-історичні фільми, а третє – комедії [38].

Загалом серед сюжетних стереотипів того часу можна виділити два типи жінок. Перший тип – жінка порядна, яка є об'єктом, їй відводиться пасивна роль. Другий тип – жінка активна.

Отже, виснажлива Друга світова війна змушували жінок і чоловіків, що мешкали на українських землях, змінювати звичний уклад життя, пристосовуватися до нових реалій буття. Загальною рисою повсякденного життя населення як у містах, так і у сільській місцевості, серед представників різних соціальних верств стало панування хаосу та розрухи. Для всієї країни «поетична романтизація революції при погляді на неї з «небезпечної близькості» оберталася сірою прозою все більш тяжчого пошуку заробітків та харчування, все менш налагодженого побуту та все меншою фізичною захищеністю людини».

В цілому, серед жіноцтва спостерігався той же розкол, що і в усьому суспільстві. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Жінки певного кола

в цілому поділяли з чоловіками погляди та переконання властиві даній соціальній групі та керувалися ними у своїй повсякденній діяльності.

Визначальним для зміни суспільного статусу жінки на теренах України у середині ХХ ст. став такий військово-політичний катаклізм як світова війна. Війна вивела жінку з дому на фабрики та заводи, в добровільні громадські організації та політику, загони сестер милосердя. Саме вона стала каталізатором втілення в життя емансипаційних здобутків жіноцтва середини ХХ ст. Процес розвитку нової суспільної ідентичності жіноцтва безпосередньо проходив через освіту, оволодіння професією, публічну діяльність.

ВИСНОВКИ

На початку дослідження перед нами було поставлено декілька завдань. Ми визначили вплив політичних, соціально-економічних, культурних факторів на зміни в повсякденному житті і побуті викладачів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів України. Виявили, що виникнення історії повсякденності як самостійної галузі вивчення минулого є однією зі складових так званого «історико-антропологічного повороту» в гуманітарній думці Заходу. Він почався в кінці 60-х рр. XX століття в результаті краху великих ідей, разом з революцією «нових лівих» і повалення всіх старих пояснювальних концепцій.

З пророків-теоретиків дослідники перетворилися в звичайних учасників суспільного життя, які не мають права визначати, що істинно, а що хибно, і планувати, яким має бути майбутнє. Великі пояснювальні схеми минулого відрізнялися універсалізмом, монізмом, орієнтацією на об'єктивність, тотальність, порядок і єдину теорію пізнання. Відмова від них означала перехід до постмодернізму, який замінив універсалізм партикуляризмом, монізм – релятивізмом, порядок – випадковістю, тотальність – фрагментацією, а науку пізнання, епістемологію – дискурсом.

Визначили, що вивчення історії повсякденності у світовій науці починалося з окремих спроб вчених досліджувати ту чи іншу сторону в повсякденному житті певної історичної епохи. Але в подальшому ці спроби починали носити системний характер, це пов'язано і з розвитком науки і археології, зокрема і зі зміною наукових підходів до вивчення історії.

Від загальних подій і фактів історики почали переходити до розгляду життя і побуту простих людей, сучасників певних історичних подій. І вже в ході вироблення певної системи в таких підходах виробилася окрема концепція вивчення повсякденності як галузі історичної науки.

Виявили зміни в соціокультурному вигляді і повсякденному житті радянської жінки-викладачки. Центральною проблемою виявлялася проблема материнства, безпосередньо пов'язана з репродуктивними особливостями жіночого організму. Проблему материнства теоретики припускали вирішити через відділення репродуктивної функції жіночого організму (власне виношування і народження дитини, здійснення якого жінкою планувалося при соціальній підтримці держави) від інших соціальних і психологічних функцій феномена материнства.

В ідеалі нова держава мала взяти на себе турботу про колективне харчування, виховання та освіту дітей, починаючи з раннього віку, а почуття материнської прихильності до дитини в житті жінки повинно було поступитися місцем виробничим і громадським інтересам.

Дослідили, що у 1940-х – 1950-х рр. жінки-педагоги були не тільки центром освіти, а й центром культури, організації та діяльності гуртків, факультативів, провідниками радянського способу життя. У цих умовах жінки-освітяни були незамінними фігурами не тільки поширення ідей і знань, а й організації населення. Проте, джерела фіксують і особисте, сімейне життя і навіть сімейний відпочинок на морі, який з'являється у освітян з 1950-х років.

Виявили, що значною популярністю серед різних верств населення користувався в зазначений період кінематограф. До кінотеатрів вишиковувалися черги, незважаючи на підвищення цін на квитки, що пояснюється скоріше за все тим, що люди намагалися розважитися та відволіктися від щоденних проблем, пов'язаних з нестабільним економічним та політичним становищем.

Серед відвідувачів кінотеатрів була достатньо велика кількість жінок-освітян, адже саме вони складали більшість населення. Існували кінотеатри як для «буржуазної публіки», так і для «демократичних прошарків».

Хобі у жінок було переважно в'язання та шиття. Зберігалася традиція піших прогулянок парками, скверами, вулицями. До свят у трудовому колективі зазвичай готували гумористичні стінгазети, привітання для колег з

нагоди ювілеїв у віршованій і пісенній формах. Зустрічі та свята в трудовому колективі були для педагогів традицією. У вихідні або святкові дні відвідували родичів або друзів.

Важливою була і домашня робота. Жінки часто проводили вечір вихідного дня за прибиранням та прасуванням. Зазвичай до домашніх свят та урочистостей (днів народження, ювілеїв, Нового року, 8 Березня, 7 листопада) складали вірші, жартівливі поздоровлення. Ювілярам, винуватцям свята дарували квіти, під гітару співали пісні.

Перед святами педагоги проводили інформаційну роботу з учнями та населенням. Вони знайомили з історією свята, традиціями його святкування та ін. До кожного державного свята жінки-освітяни готували художні номери та виступали з ними перед глядачами. Особливе значення партійним керівництвом надавалося таким святам, як річниця жовтневих подій 1917 р. та 1 Травня. Ці свята завжди мали в собі політико-ідеологічний підтекст.

Дослідили, що зовнішній вигляд радянської жінки-освітяни був таким: майже завжди одягнені в строгі костюми або сукні жінки, в більшості випадків повна відсутність макіяжу. Волосся завжди зачесане, у жінок – це або зазвичай, коротка стрижка, «що стала наслідком браку часу», або «довге волосся, охайно зібране в пучок».

Розкрили особливості побуту та дозвілля жінок-освітян. Соціально-психологічне обличчя радянських педагогів зазнало істотних змін. Перш за все, це відбилося на зовнішньому вигляді освітян. Якщо в 1920-ті роки – це найчастіше бідно одягнені люди, які мали тільки один комплект речей і взуття, то вже в 1940-і роки педагоги, в першу чергу жінки, прагнули виділятися із загальної робітничо-селянської маси, а після 1950-х років і взагалі намагалися одягатися відповідно з новими модними тенденціями.

Визначили, що студенти в зазначений період були активними учасниками вишівського життя – комсомольцями, спортсменами, науковцями. В 9 із 10 випадків, зазвичай студентами педагогічних вишів були вихідці з сільської місцевості. Адже більшість студентів навчання у виші розглядали, як

можливість вирватися з села, а не повернутися на роботу в село, як вважала влада. Основними відгалуженнями студентського повсякдення були – навчально-наукова діяльність, побутова та дозвілля. Ці три складові повсякденного життя стали справжнім стержнем на якому вибудовувалось життя кожного студента.

Дослідили, що студенти вищих педагогічних навчальних закладів України протягом досліджуваного періоду майже не слідували за модою, в одязі та в зовнішньому вигляді були стереотипними та стриманими. Якщо у студента з'являвся одяг відмінний від звичного, його одразу записували до «мажорів». Моду задавали хіба що факультети іноземних мов, адже там навчалось найбільше молоді з міст, а не з сіл.

Охарактеризували повсякденне життя студентів та викладачів у повоєнні роки. Поширеною формою теоретичної складової культурного дозвілля виступали лекції. Вони читалися в лекторіях і інших місцях культурно-масової роботи, ділилися на дві категорії – епізодичні (одна лекція, присвячена конкретній темі) і циклові (на них розглядалася велика тема протягом декількох занять).

Дослідили, що повсякденне життя студентів вищих педагогічних навчальних закладів України 40-х – 50-х років здається повністю вкладалося в загальносоюзний контекст. В епоху шаблонів та штампів по іншому й не могло бути. Та поруч з цим, завдяки залученню широкої джерельної бази, вдалося встановити, що педагогічні виші були територіями посиленої ідеологічної обробки молоді людини, що проникала у всі сфери студентського життя від навчання до дозвіллєвих формотворень.

Отже, всі поставлені нами завдання виконані, тому можемо вважати, що мети свого дослідження ми досягли.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Київ, 1995. 192 с.
2. Бережинський В.Г. Україна в роки Першої світової війни. Київ, 2001. 90 с.
3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
4. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 252 с.
5. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56-70.
6. Высшие учебные заведения // Большая советская энциклопедия. Москва, 1971. Том 5. 640 с.
7. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали / Ред. В. А. Смолій та ін. Київ: Видавництво М.П. Коць; Нью-Йорк, 1996. 375 с.
8. Государственный строй Российской империи накануне крушения: Сборник законодательных актов / Сост. О.И. Чистяков, Г.А. Кутьина. Москва: МГУ, 1995. 208 с.
9. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.
10. Гриценко М.С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1958. 71 с.
11. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Радянська школа, 1957. 44 с.
12. Грудіна Д. Як це було...Сімейна хроніка в контексті історії / Упорядкував Н.П. Онищенко. ТОВ «Гідромакс», 2010. 64 с.
13. Держархів Сумської області Ф. Р.-3733 Отдел народного образования исполнительного комитета Ахтырского районного Совета народных депутатов Сумской области 1943-1989 гг. Оп. 1. Спр. 161, 99 арк.

- 14.Держархів Сумської області. Ф. Р-3945 Отдел народного образования исполнительного комитета Бурынского районного Совета народных депутатов Сумской области 1944-1987 гг. Оп. 1. Спр. 25, 147 арк.
- 15.Держархів Сумської області. Ф. Р-5021 Отдел народного образования исполнительного комитета Конотопского городского Совета народных депутатов Сумской области 1943-1988 гг. Оп. 1. Спр. 68, 25 арк.
- 16.Держархів Сумської області. Ф. Р-5246 Шосткинский городской отдел народного образования Сумской области, 1944-1985 гг. Оп. 1. Спр. 43, 42 арк.
- 17.Держархів Сумської області. Ф. Р-5912 Отдел народного образования исполнительного комитета Роменского районного Совета народных депутатов 1931-1990 гг. Оп. 4. Спр. 102, 120 арк.
- 18.Джерела до новітньої історії України: У 3-х томах. Том 2. Ред. Т.Гунчак. Українська Вільна Академія наук у США, Нью-Йорк, 1984. 478 с.
- 19.Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: Тези докладів, дебати, постанови. Київ, 1917. 40 с.
- 20.Жеребкіна І.А. Женское Политическое Бессознательное: Проблема гендера и женское движение в Украине. Харьков, 1996. 376 с.
- 21.Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. Одеса: АстроПринт, 1999. 439 с.
- 22.Журавський В.С. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. Київ, 1992. 96 с.
- 23.Забарний О. Незабіжуваті походеньки славного спудея Івана Забіяки (нотатки з юності) // Наукові читання Інституту журналістики. Такі творять ауру нації. / Упорядкував І.М. Забіяка. Київ: Альфа Реклама, 2014. Випуск 19. 448 с.
- 24.Збірник керівних матеріалів про школу. Київ: Радянська школа, 1945. 72 с.

- 25.Здобутки народної освіти Української РСР / ред. кол. Є. С. Березняк (голова) та ін. Київ: Радянська школа, 1976. 175 с.
- 26.Ильинский И. ВЛКСМ в политической системе советского общества. Москва: Мол. гвардия, 1981. 239 с.
- 27.Іранич К. Гуртожиток: це серйозно. 1969.
- 28.Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.
- 29.Козуля О. Жінки в історії України. Київ, 1993. 256 с.
- 30.Колосова К.А. Школи України на новому етапі. Київ: Радянська школа, 1960. 89 с.
- 31.Коммунистическое воспитание студентов. Киев: Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1977. 230 с.
- 32.Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
- 33.Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.
- 34.Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу. Запоріжжя: Поліграф, 2001. 96 с.
- 35.Кузич-Березовський І. Жінка і держава. Львів: Світ, 1994. 288 с.
- 36.Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970-ті рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 207 с.
- 37.Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Г. Історія української педагогіки. Київ: Інститут змісту і методів навчання Міністерства освіти України, 1999. 356 с.
- 38.Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХІХ ст.: У 3 книгах / АН України. Інститут історії України. Відділ історії культури українського народу/ Авторський колектив: С.І. Білоконь та ін. Київ, 1994. Книга 1. 138 с.

- 39.Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. Київ: Українська видавнича спілка, 2000. С. 285-293.
- 40.Рубина Л.Я. Советское студенчество: Социологический очерк. Москва: Мысль, 1981. 207 с.
- 41.Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
- 42.Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: НДПУ, 1999. 278 с.
- 43.Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття / Упорядник, автор передмови і приміток Олександр Федьков. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 82 с.
- 44.Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. Київ: Наукова думка, 1996 – 1997. Том 1. 588 с.; Том 2. 422 с.
- 45.Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядкував: В.Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
- 46.Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука. 1991. 635 с.
- 47.Філіппов О.М. Розвиток Радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ: Радянська школа, 1957. 152 с.
- 48.Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.). Київ, 2008. 27 с.
- 49.Хорунжий Ю. Шляхетні українки. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. 207 с.
- 50.Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.: в 4-х томах. Нью-Йорк, 1969. 192 с.
- 51.Черкашин Л. В. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). Київ: Радянська школа, 1958. 64 с.

- 52.Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2 видавництво. Харків: Акта, 2015. 252 с.
- 53.Штарке К. Студенты. Становление личности. Москва: Прогрес, 1982. 136 с.
- 54.Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 80 с.
- 55.Юсип Д. Корона і вінок терновий. Жінки в історії України. Художньо-документальні студії. Івано-Франківськ: Сіверсія, Галичина, 1998. 189 с.

ДОДАТКИ

